

ՀԱՅԵՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄՏԵՓԱՆ ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ
դոկտոր, պրոֆեսոր

ՅՈՂԱՆՆԵՍ ԼԵՓՄԻՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Երևան, 1998

DEUTSCHLAND UND ARMENIEN 1914—1918

SAMMLUNG
DIPLOMATISCHER
AKTENSTÜCKE

HERAUSGEGEBEN UND EINGELEITET
VON
DR. JOHANNES LEPSIUS

DER TEMPELVERLAG IN POTSDAM
1919

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՍՏԵՓԱՆ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

դոկտոր, պրոֆեսոր

STEPAN STEPANIAN

Doktor, Professor

**ՅՈՂԱՆՆԵՍ ԼԵՓՍԻՈՒՍԸ
ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ**

Johannes Lepsius und Armenien

Երևան, 1998

*Նւշիրում եւ՛ հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ
Յոհաննես Լեփսիուսի
ծննդյան 140-ամյակին*

ԽՄԲԱԳԻՐ Լ. Ա. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

Գրքույկում Համառոտ ներկայացվում է գերմանացի մեծ Հումա-
նիստ, Հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Յոհաննես Լեփսիուսի կյանքն ու
գործունեությունը: Յույց են սրված նրա Հայանպաստ և անձնապաշտ նա-
խաձեռնությունները 19-րդ դարի 90-ական թվականների արևմտա-
Հայաստանի գանգալածային կոտորածների և 20-րդ դարի առաջին ցեղա-
սպանության՝ Հայոց Մեծ Եղեռնի ժամանակ:

Բնութագրված են նրա ստեղծագործությունները, մասնավորա-
պես «Հայաստանը և Եվրոպան», «Գերմանիան և Հայաստանը» աշխա-
տությունները: Նրանցում անարպանքի սյունին են դամվում սուլթանա-
կան ու երիտթուրքական կառավարիչների ոճրագործությունները Հայերի
Հինավուրց Հայրենիքում Արևմտյան Հայաստանում և Թուրիքիայի Հա-
յաքնակ վայրերում: Մերկացվում են եվրոպական մեծ աերությունների
մերսակցությունը Հայերի ցեղասպանության մեջ: Լուսաբանված է բուլի-
նյան Հայսնի դատավարությունում Յո. Լեփսիուսի ելույթը:

Գրքույկի Հեղինակը երկար ժամանակ աշխատել է գերմանական
արխիվներում ու գրադարաններում, ինչպես նաև Պոստալամում գտնված
Յո. Լեփսիուսի անձնական գրադարանում և ստացել է նրա դուստրի
Վերոնիկա Լեփսիուսի քննակցությունը:

«ԳԵՐՄԱՆԱ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ» «ԳԵՐՄԱՆԱ-ՀԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ»

Լրացավ գերմանացի նշանավոր մալուխսեր, փիլիսոփայության և աստվածաբանության դոկտոր, հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Յոհաննես Լեփսիուսի ծննդյան 140 տարին: Հիշարժի բազմաբովանդակ է եղել նրա կյանքն ու գործունեությունը: Ծնվել է 1858 թվականի դեկտեմբերի 15-ին, Բեռլինում: Յո. Լեփսիուսի հայրը՝ Կարլ Ռիխարդ Լեփսիուսը նշանավոր եզիպտագետ էր, Բեռլինի համալսարանի եզիպտական թանգարանի տնօրենը: Յոհաննեսը ընտանիքի կրտսեր զավակն էր: Նա ուսումնասիրել էր փիլիսոփայություն և աստվածաբանություն, մի քանի տարի անցկացրել էրուսադեմի գերմանական ավետարանական եկեղեցում: Երուսաղեմում եղած ժամանակ Յո. Լեփսիուսը ծանոթանում է Մարգարեթ Յելլերի հետ, ամուսնանում և տեղափոխվում Գերմանիա, բնակվում Հարցի լեռնային շրջանի Ֆրիզդորֆ գյուղում: Նա այնտեղ որպես քահանա ծառայում է 1887-1896 թվականներն ընկած ժամանակաշրջանում: Հաղորդակցության միջոցներից համալրյա զուրկ այդ աղքատ գյուղին օգնելու նպատակով, նա իր վաստակած կարողությամբ գորգի ֆաբրիկա է հիմնում, որտեղ աշխատանքի են անցնում 40-ից ավելի այրիներ և աղջիկներ: Հավատարիմ մնալով իր հոր ավանդույթներին, Յո. Լեփսիուսը մշտապես հետաքրքրություն ու հոգատարություն էր ցուցաբերում Արևելքի, այդ աշխարհամասի երկրների ժողովուրդների և հատկապես հայ ժողովրդի նկատմամբ: Նրա մտան տրամադրությունները հաստատվում են այն փաստով, որ 1895 թվականի աշնանը Ֆրիզդորֆում տեղի է ունենում միսիոներների հավաք և ստեղծվում է «Գերմանա-Արևելյան առաքելությունը»: Այդ ժամանակ լուր է հասնում Ֆրիզդորֆ, որ Արևմտյան Հայաստանում, Կոստանդնուպոլսում և Թուրքիայի հայաբնակ վայրերում սկսվել են հայերի զանգվածային կոտորածները, իսկ մահմեդական մոլեռանդները 3000 հայ այրել են Ուրֆայի մայր տաճարում: 1896 թվականի գարնանը «Գերմանա-Արևելյան առաքելության» ղեկավարության հանձնարարությամբ Յո.Լեփսիուսը ուղևորվում է Թուրքիա, այնտեղ մնում 8 շաբաթ, հանգամանորեն ուսումնասիրում արևմտահայության ողբերգական վիճակը և վերադառնալով Գերմանիա

հասարակության լայն շրջաններին իրագեկ դարձնում այդ մասին: Կարևոր նշանակություն ունեցավ նրա վճռական քայլը՝ «Կայգերական տեղեկագրում» («Reichsboten») նրա գրած «Ճշմարտությունը Հայաստանի մասին» («Die Wahrheit über Armenien») հոդվածի հրապարակումը: Այնուհետև նա իր հիվանդ կնոջ՝ Մարգարեթ Ցելլերի և վեց երեխաների հետ մեկնում է Բեռլին և ստանձնում այդ ժամանակ հիմնված «հայերին օժանդակության հիմնարկի» («Armenisches Hilfsmerk») քարտուղարի պաշտոնը:

Օսմանյան կայսրություն կատարած իր ուղևորության և արևմտահայության ողբերգական վիճակին ծանոթանալու արդյունքը ամփոփվեց նրա «Հայաստանը և Եվրոպան» աշխատության¹ մեջ, որը լույս տեսավ 1896 թվականին: Այդ աշխատությամբ ամբողջացվեց «Ճշմարտությունը Հայաստանի մասին» հոդվածաշարը, որը հրապարակվել էր գերմանական մամուլում: «Հայաստանը և Եվրոպան» աշխատությունը հավաստի աղբյուրներով ցույց է տալիս սուլթանական Թուրքիայի հայաջինջ քաղաքականությունն ու հանցավոր գործողությունները XIX դարի վերջին տասնամյակում: Աշխատությունում հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ բերված պաշտոնական փաստաթղթերն ու հավաստի տվյալները մեծ հետաքրքրություն առաջացրին ամբողջ Եվրոպայում: Պատահական չէ, որ աշխատությունը թարգմանվեց անգլերեն, ֆրանսերեն և ունեցավ մի քանի հրատարակություն:

Յո.Լեփսիուսը պաշտոնական փաստաթղթերի հիման վրա ցույց է տվել հայերի կոտորածները ինչպես Արևմտյան Հայաստանի բոլոր նահանգներում, այնպես էլ հայաբնակ Տրապիզոնի, Մամուրեստ-ու-Ազիզի, Հալեպի, Ադանայի և Անգարայի նահանգներում: Գրքի առաջին գլուխը վերնագրված է. «Ճշմարտությունը Հայաստանի մասին», որտեղ բացահայտված են սուլթանական կառավարողների ծրագրերն ու գործողությունները արևմտահայության առաջին զանգվածային ցեղասպանության իրականացման գործում:

«Հայաստանը և Եվրոպան» աշխատությունը վավերական փաստերով ու անվիճելի ճշմարտություններով ամբաստանագիրք է Եվրոպայի իմպերիալիստական տերությունների կառավարող շրջանների դեմ:

Եվրոպական մեծ տերությունների հանցավոր քաղաքականությունը արևմտահայության նկատմամբ Յո.Լեփսիուսը մերկացրել է նաև մեկ

1. *Lepsius J. Armenien und Europa, Berlin, 1896.*

ուրիշ ստվարածավալ՝ 40 հատորանոց ժողովածուում: Հայտնի է, որ Յո.Լեփսիուսը մասնակցեց «Եվրոպական կառավարությունների մեծ քաղաքականության 1871-1914» ժողովածուի կազմմանն ու խմբագրմանը: Այդ կրատարակության նպատակն էր, որոշ չափով քեթևացնել կայզերական Գերմանիայի մեղքը համաշխարհային իմպերիալիստական քաղաքականության և հատկապես առաջին համաշխարհային պատերազմի սանձազերծման մեջ: Յո.Լեփսիուսի հետ 40 հատորանոց այդ ժողովածուի կազմելուն ու խմբագրմանը մասնակցեցին նաև Ալբրեխտ Բարտհոլդլին և Ֆրիդրիխ Թյմեն: Ժողովածուի մեջ հայկական հարցը և հայերի ցեղասպանությանը վերաբերող փաստաթղթերը տեղ են գտել մի շարք հատորներում¹: Հարկ է ասել, որ տեղադրված փաստաթղթերը ամենևին էլ չէին կարող փոխել գերմանական արտաքին քաղաքականության ու գործողությունների էությունը: Դա անհնարին էր, սակայն որոշ մեղմացում նկատելի է: Հայկական հարցը հատկապես ծավալուն տեղ է գրավել 9-րդ հատորի առաջին մասում: Այն վերնագրված է «Հայկական եռամիությունը. Անգլիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի համատեղ գործունեությունը 1890-1895թթ.»: 12-րդ հատորի առաջին մասում տեղադրված է դիվանագիտական փաստաթղթերի մի ամբողջ փաթեթ՝ «Հայկական հարցը և Մեծ տերությունների 1896 թվականին» վերնագրով: Բնական է, որ Յո.Լեփսիուսի գրավոր ու բանավոր խոսքը մեծ դեր կատարեց արևմտահայության ծանր վիճակի մասին ճշմարիտ հասարակական կայծիք ստեղծելու համար:

Օրինական հարց է հսնդիսանում հետևյալը. ինչպիսի՞ն էր կայզերական Գերմանիայի պաշտոնական դիրքորոշումը թուրքական հայատյաց քաղաքականության և հայկական կոտորածների նկատմամբ: Բերենք միայն երկու փաստ: 1895 թվականին, ստանալով Կոստանդնուպոլսում գերմանական դեսպան Ֆոն Զաուրմայի զեկուցագիրը հայերի կոտորածների մասին, Կայզեր Վիլհելմ II-ը փաստաթղթերի լուսանցքում երկերեսամիորեն ու կեղծավարությամբ արել է հետևյալ նշումները. «Եվ այս բոլորը քրիստոնյան ու եվրոպացին պետք է լանգիստ դիտարկեն ու սուրբանի հասցեին բարի խոսքեր ասե՞ն: Թյու՞»²: Այնուհետև Կայզերը գրել է. «Այս բոլորը գերազանցում

1. «Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914. Sammlung «der diplomatischen Akten des auswärtigen Amtes», Bd 2, 6, 9, 10, 12 (1, 2), 14 (1, 2), 30, 34, 38. Berlin, 1922-1930.

2. «Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes», Berlin, 1923, 10, Bd., S.102.

է այն ամենին, ինչ եղել է անցյալում: Կարծես թե Բարդուղիմեոսյան գիշերն է: Անհրաժեշտ է Դոան /սուլթանական կառավարության-Ս.Ս./ հետ այլ տոնով խոսել: Վերջիվերջո մենք քրիստոնյաներ ենք.. »¹: Դրանից հետո Կայգերը ավելացրել է. «Եվ քրիստոնեական տերությունները այդ ամենին պետք է հանգի՞ստ նայեն: Ամոք մեզ բոլորիս»²: Կայգերի հետևությունը լուսանցքում այսպիսին է. «Սուլթանը պետք է գահընկեց արվի»³:

Նման գյուտյուններն ու արտահայտությունները մնացել են միայն թղթի վրա և գործնական ոչ մի բան չի ձեռնարկվել: Ճշմարտությունն այն է, որ խոսքով դատապարտվում էին հայկական կոտորածները, իսկ իրականում, ուղղակի կամ ոչ ուղղակի պաշտպանություն էին գտնում կայգերական կառավարողների կողմից: Միանգամայն ճշմարիտ է հայկական հարցի գիտակ Պ.Ռոբբախը, որը նշել է. «Թուրքիայի նկատմամբ Գերմանիայի միայն ընդգծված բարեկամական վերաբերմունքը հնարավոր դարձրեց սարսափելի չափերի կոտորածները»⁴:

Այստեղ, ինչպես ասում են, մեկնաբանությունն ավելորդ է:

19-րդ դարի 90-ական թվականների հայերի ցեղասպանության ժամանակ և դրանից հետո Յո.Լեփսիուսը հսկայական գործնական աշխատանք կատարեց արևմտահայության օգնության գործում:

Ամենից առաջ Յո.Լեփսիուսը ձեռնամուխ եղավ սպանված հայերի այրիների ու որբերի օգնությանը: Հենց այդ նպատակով էլ Յո. Լեփսիուսը Ֆրիդրիխի իր գորգի ֆաբրիկան տեղափոխում է Կլիլկիա: Ֆաբրիկան գործում է Ուրֆա հայկական քաղաքում, ուր աշխատում են հայ այրիներն ու որբերը: Բացի դրանից, նրա ջանքերով հայ որբերի համար հայաբնակ կենտրոններում որբանոցներ, բուժարաններ, արհեստանոցներ ու արհեստագործական դպրոցներ հիմնվեցին, իսկ Գերմանիայում հայ որբերի և ուսանողների համար հովանավորողներ հավաքագրվեցին⁵: Իր գործունեությամբ նա համաշխարհային առաջադեմ հասարակայնության խիղճն էր արթնացնում ընդդեմ սուլթանական Թուրքիայի կառավարողների:

Յո.Լեփսիուսը ընտանիքի հիանալի հայր էր: Նա ուներ վեց զավակ,

1. *ibid.*, S. 85.

2. *ibid.*, 12. Band, erste Hälfte, S. 18

3. *ibid.*, S. 20.

4. **Rohrbach P.** Weiteres zur Armenierfrage, «Die christliche Welt», № 52, 1898, S.1239.

5. «Potsdamer Kirche», 8 Juni 1969, S.5.

սակայն անժամանակ, 1898 թվականին, մահացավ նրա կինը՝ Մարգարեթ Յելլերը, որը նրա հետ միասին հավասար կրել էր ոչ միայն ընտանիքի ամբողջ բեռը, այլև մշտապես օգնել էր ամուսնուն՝ նրա հայանպաստ գործերում:

1900 թվականի մայիսին Լեփսիուսը երկրորդ անգամ ամուսնացավ Ալիսե Բյայնինգի հետ: Երկրորդ ամուսնությունը ևս նրան վեց երեխա պարգևեց: Հավատը, որ Աստված իրեն և իր մեծ ընտանիքի համար կհոգա, նրան հուսախաբ չարեց:

Բեռլինում պահպանվող «Գերմանա-Արևելյան առաքելության» արխիվում կան բազմաթիվ փաստաթղթեր, որոնցում ցույց են տրված Յո.Լեփսիուսի հայանպաստ գործունեության զանազան փաստեր: Փաստաթղթերից մեկում գրված է, որ 1890-ական թվականներից մինչև 1914 թվականը Յո.Լեփսիուսի նախաձեռնությամբ արևմտահայությանը տրամադրվել է 2.5 միլիոն ոսկի ֆրանկի նյութական օգնություն: Հայկական բնակավայրերում հաստատվել է վեց որբանոց և երկու գորգագործական ձեռնարկություն, հայկական կոտորածների ժամանակ տուժած հայերին հատկացվել է մեծ քանակությամբ հագուստեղեն, դեղորայք ու սննդամթերք: Վերոհիշյալ ժամանակահատվածում Յո.Լեփսիուսի ջանքերով տարեկան 600 հայ որբուկ է խնամվել ու դաստիարակվել¹:

1890-ական թվականներին սուլթանական Թուրքիայի հայաջինջ քաղաքականության հետևանքով հարյուր հազարավոր հայ սպանվեց: Հայ բնակչության զանգվածային կոտորածների Օսմանյան կայսրության շրջանակներում չէին կարող վրիպել համաշխարհային հասարակայնության տեսադաշտից: Տարբեր երկրների առաջադեմ մտավորականության ականավոր գործիչները խարազանեցին խաղաղ բնակչության նկատմամբ բարբարոսական ոտնձգությունները, հանդես եկան ի պաշտպանություն հայ այրիների և որբերի: Գերմանիայում կազմակերպվեց հայ բնակչության օգնության երկու ընկերություն: Մեկը ստեղծվեց Լոնստ Լոհմանի նախաձեռնությամբ Մայնի Ֆրանկֆուրտում, իսկ մյուսը՝ դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսի անմիջական ղեկավարությամբ՝ Ֆրիզդորֆում:

Յո.Լեփսիուսի հայապաշտպան գործունեությունը նպատակ ուներ ստեղծելու գեմանա-հայ ընկերություն, որը կգրադվեր արևմտահայությանն օգնելու բազմաթիվ հարցերով: 1913 թվականի մարտի 29-ին Բեռլինում տեղի ունեցավ խորհրդակցություն, որին մասնակցում էին

1. Archiv Deutsche-Orient Mission, Berlin, Dr. Lepsius Orientkommission, 1926, Akten-Nr.1421, Bl.22.

արևմտահայությանն օգնող կազմակերպության ներկայացուցիչները: Խորհրդակցությունը, որը ղեկավարում էր Յո.Լեփսիուսը, ընդունեց կոչ՝ «գերմանա-հայ ընկերություն» ստեղծելու վերաբերյալ: Կոչի տակ իրենց ստորագրությունները դրեցին դոկտոր Յո. Լեփսիուսը, պրոֆեսորներ՝ Ի.Մարկվարտը, Ռ-ադեն, դոկտորներ՝ Պ.Ռոբբախը, Ջ. Գրին-ֆիլդը, պաստոր Է.Շտիրը, պետ Ա. Իսահակյանը և ուրիշներ:

«Գերմանա-հայ ընկերության» հիմնադրման համար հրապարակված հրավերում նշված են այն նկատառումները, որանց հիման վրա էլ ստեղծվեց այդ կազմակերպությունը: Հրավերում նշված է, որ մեծ տերությունների շարքին, որոնք շահագրգռված են ավելի կամ նվազ չափով Հայաստանի ճակատագրով, Ռուսաստանից հետո Գերմանիան է: Հասկանալի է, որ Գերմանիան հետզհետե ավելի ու ավելի ամրապնդում էր իր դիրքերը Մերձավոր Արևելքի շրջանում: Այդպիսի պարագաներում հայության համար անհարժեշտություն էր ավելի սերտ հարաբերությունների մեջ մտնել գերմանական ազգի հետ: Դրան ավելացնենք նաև այն, որ գերմանացիների մեջ ոչ ճիշտ լուրեր էին տարածված հայության մասին, որոնք, իհարկե, վնաս էին հասցնում հայերի մասին ճշմարիտ կարծիք ունենալուն: Ըստ այդ հրավերի տեքստի, «Գերմանա-հայ ընկերությունը» զերազանցապես մշակութային բնույթ ուներ: Դրա համար էլ ընկերության մեջ ներգրավված էին բազմաթիվ խավերի ներկայացուցիչներ:

«Գերմանա-հայ ընկերության» նպատակները ամփոփվում էին հետևյալ խնդիրների մեջ.

1. Տարածել արդար և անաչառ գնահատումներ հայ ժողովրդի մասին Գերմանիայի մեջ և գերմանական ժողովրդի մասին՝ Հայաստանի մեջ:

2. Նպաստել հայ ժողովրդի մշակութային զարգացմանը աշխարհում և ցույց տալ գերմանական ժողովրդի համակրանքը հայ մշակույթի նկատմամբ:

3. Նպաստել գերմանացիների և հայերի բարեկամական հարաբերությունների զարգացմանը՝ օգտագործելով Գերմանիայում սովորող հայերի առկայությունը:

Այս նպատակներին հասնելու համար պետք է օգտագործվեին հետևյալ միջոցները.

1. Գերմանական մամուլին ճշգրիտ տեղեկություններ տալ Հայաստանի վիճակի մասին:

2. Կազմակերպել հայ գրականության արժեքավոր գործերի գերմաներեն և գերմանական գործերի հայերեն թարգմանությունը:

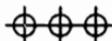
3. Գերմանիայում հիմնել հայագիտական գրադարան, որը որպես բազա կծառայեր հայ լեզվի, մշակույթի և պատմության ուսումնասիրման համար:

4. Կազմակերպել գերմանական լեզվի դասավանդումը հայկական դպրոցներում:

«Գերմանա-հայ ընկերության» հետ կապված բոլոր հարցերի պարզաբանման համար աշխատանքները կենտրոնացվում էին դոկտոր Ջեյմս Գրինֆիլդի մոտ, որն ապրում էր Բեռլինում:

1914 թվականի հունիսին Բեռլինում տեղի ունեցավ ծրագրված նոր կազմակերպության՝ «Գերմանա-հայ ընկերության» առաջին նիստը, որտեղ ընկերության նախագահ է ընտրվում Յու.Լեփսխուսը, նախագահի տեղակալներ՝ դոկտորներ Պ. Ռոբբախը և Ջ. Գրինֆիլդը, գործավարներ են հաստատվում Է. Շտիյը և Ա. Իսահակյանը: Խորհրդակցությունում որոշվում են ընկերության խնդիրները, որոնք հանգում էին գերմանա-հայ մշակութային կապերի, գերմանական ու հայ գործիչների անձնական սերտ հարաբերությունների ընդլայնմանն ու զարգացմանը: 1914 թվականի ամռանը լույս տեսավ նախանշված «Մեսրոպ» ամսագիրը: «Գերմանա-հայ ընկերության» այդ գրավոր օրգանը լույս ընծայվեց գերմաներեն և հայերեն /ընդամենը մեկ համար/:

Շուտով «Գերմանա-հայ ընկերության» առջև ծառայան մաս քաղաքական բնույթի խնդիրներ: Սկզբից ևեթ գերմանական դիվանագիտությունը խնդիր դրեց օգտագործելու ընկերությունը իր նպատակների համար: Այսպես, Կ.Պոլսում գերմանական դեսպանությունը առաջարկեց «Գերմանա-հայ ընկերության» ղեկավարությանը, որպեսզի այն սզվի արևմտահայության վրա՝ թուրքական կառավարության նկատմամբ լույս լինող գրավելու համար: Ընկերության ղեկավարությունը համաձայնվեց դրա հետ, սակայն առաջ քաշեց մի պայման, որով գերմանական կառավարությունը պետք է պաշտոնական երաշխիք տալ պատերազմի ավարտումից հետո Արևմտյան Հայաստանում նախանշված ռեֆորմների իրականացման գործում: Հիշյալ պարտավորության տակ ստորագրեց Գերմանիայի արտաքին գործերի պետական քարտուղարի օգնական Ցիմենբեմանը: Այդ պարտավորությունն այդպես էլ մնաց թղթի վրա:

Հ Ա Յ Ո Ց Մ Ե Ծ Ե Ղ Ե Ռ Ն Ը Ե Վ Յ Ո Հ Ա Ն Ն Ե Ս Լ Ե Փ Ս Ի Ռ Ի Ս Ը

Հայերի ցեղասպանությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին իրականացվեց անմախաղեպ բարբարոսական ձևերով: Այսպես կոչված ռազմական նկատառումներով, դեպուրտացիայի /տեղահանության/ պատրվակով արևմտահայությունը իր դարավոր հայրենիքից հակամարդկային բոլոր միջոցներով արտաքսվում էր Միջագետքի անապատները և մասնավորապես Տեր-Չոր /արաբերեն Դեյր Էզ-Չոր/: Հայերի տեղահանության բազմաթիվ ականատեսներ վկայում են, որ երիտթուրքական կառավարության կազմակերպած այդ հրեշավոր քայլը նշանակում էր հայության զանգվածային բնաջնջում: Թուրքական զինվորականությունը և նրա գործիք՝ քրդական հրոսակախմբերը ամենագազանային ձևերով տանջահարում ու սպանում էին հայ երեխաներին, կանանց և անպաշտպան տղամարդկանց: Հայկական կոտորածների ականատես գերմանացիներից մեկը պատմել է, որ «թուրքերը գերազանցում էին բոլոր տիպի դաժանություններին: Նրանք գազանաբար տանջամահ էին անում, խոշտանգում կանանց ու տղամարդկանց, ծերերին ու երեխաներին, սպանում էին կացիմներով կամ խեղդում զանազան միջոցներով, հղի կանանց ծեծում էին հրացանների կոթերով մինչև նրանց մահանալը, իսկ երիտասարդ կանանց նվիրում էին թուրքական ու գերմանական սպաներին»¹: Մեկ ուրիշ գերմանացու նկարագրությամբ «խոշտանգումներից սպանված հազարավոր հայերի դիակներ կարելի էր տեսնել Եփրատի ջրերում: Անհամար հայերի քշում-տանում էին անմարդաբնակ վայրեր, երիտասարդ ամուսիններին հեռացնում էին միմյանցից, կանանց բռնաբարում էին ամուսինների աչքի առաջ, իսկ վերջիններիս սպանում արատավորված կանանց ներկայությամբ»²: Գերմանացի պաստոր /բողոքականների քահանա/ Ֆլյշերը պատմել է, որ «Վանի շրջանի ուրբանոցի մի խումբ հայ աղջիկների կախեցին ծառերից և սկսեցին քերթել գլխների կաշին... Մի կնոջ նորածին երեխային կացնով մի քանի մասի բաժանեցին և մոր բերանը մտցնելով՝ խեղդեցին: Ուրբանոցի մյուս աղջիկներին արատավորեցին և սպանեցին»³:

1. *Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden, Außenministerium. Akten-Nr. 1952, Bl.76.*

2. *Ibid.*

3. *Deutsches Zentralarchiv. Historische Abteilung 11, Merseburg, Repositur 89, 2.2.1. Königliches Ceheimes Zivil Kabinett, Akten-Nr. 1340, Bl.192.*

Այդ դաժանություններին զումարվում էին նաև քաղցն ու հիվանդությունները, որոնց գոհ դարձան հարյուր հազարավոր հայեր:

Տեր-Ջորուս հայկական կոտորածները, բյուրավոր հայերի նահատակությունը երիտթուրքական կառավարողների կողմից հայ ժողովրդին պատճառած մեծագույն ողբերգություններից է, որը չի կարող ջնջվել մարդկության հիշատությունից:

Հայերի զանգվածային ցեղասպանության մասին ցավով ու պատկերավորությամբ է գրել եղեռնից մազապուրծ փրկված Գրիգորիս Ժ.վրդ. Պալաքյանը. «Եթե հայ նահատակներու զանկերեն լեռ մը քարձրանար, ապահովաբար շուք պիտի տար ան սուրբ Արարատի յալիտենական ձիւնի երկնաբերձ կատարին...»¹:

Իր «Հայ Գողգոթան» գրքի առաջին հատորի առաջաբանում Գրիգորիս Պալաքեանը հայկական կոտորածները հետևյալ ձևով է քննադատում. «զի մարդկորեն անհնար է նկարագրել ահավոր և անպատմելի Մարտիրոսագրությունը մեկ միլիոնե ավելի մեռնող զավակներուդ: Եթե երկրագնդի բոլոր ծովերը թանաք, դաշտերը՝ թուղթ և եղեգները՝ գրիչ դառնային, դարձյալ մարդկորեն անհնար էր նկարագրել քու փշալից այրունալից վերելքը դեպի հայ Գողգոթային»²:

Հայերի ցեղասպանության ականատես, Թուրքիայում ամերիկյան դեսպան Հ.Մորգենթաուն իր հուշերում գրել է. «Համոզված եմ, որ մարդկության ուղջ պատմության մեջ չկան այնքան զարհուրելի փաստեր, որքան այդ կոտորածները: Անցյալում նշմարված մեծ ջարդերն ու սարսափները գրեթե աննշան են թվում 1915 թվականի հայ ազգի կյանք տառապանքների համեմատությամբ»³:

Աշխարհի տարբեր լեզուներով հյուսիսարևելյան բազմաթիվ փաստաթղթերի, ուսումնասիրությունների պատմագիտական ու քաղաքագիտական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ 20-րդ դարի ցեղասպանությունների շարքում հայոց ցեղասպանությունը առաջին զանգվածային ցեղասպանությունն է, և դրա միջազգային ճանաչումն ու դատապարտումը պատմական դաս է համայն մարդկության համար, նոր ցեղասպանությունների կանխման համար:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, երբ

1. *Տիր Ջոր, յոյս հազար: Տիր Ջորի Սրբոց նահատակաց նկնդնցոյ օմնան. առիթով, 5 մայիսի 1991 թ., Անթրիիսս-Լիբանան, էջ 15:*

2. *Պալաքեան, Գրիգորիս: Հայ Գողգոթան: Դրվագներ հայ Մարտիրոսագրութենն. Պնոլիենն. դնպի Ջոր: 1914-1920. Ա. հատոր, Վիեննա, 1922, էջ 6:*

3. *Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's story. Garden - City - New York, 1918, p.325.*

երկրաբանական պարագլուխները կազմակերպեցին և իրագործեցին 20-րդ դարի առաջին մեծ ոճրագործությունը՝ հայերի տեղահանությունն ու ցեղասպանությունը, Յո.Լեփսիուսը, ի պաշտպանություն արևմտահայության, տիտանական գործունեություն ծավալեց: Նա բազմակողմանի օգնություն կազմակերպեց արևմտահայությանը: Նրա կոչով գերմանական հասարակայնությունը, բացի հագուստից և դեղորայքից, հայերին օգնելու համար պատերազմի օրերերին 172000 մարկ հավաքեց¹:

Արևմտահայության ցեղասպանության ամենասարսափելի ժամանակ՝ 1915 թվականի հուլիսին, Յո.Լեփսիուսը կատարում է խիզախ ու համարձակ քայլ, Գերմանիայից մեկնում է Թուրքիա և Ստամբուլում, մեծագույն ջանքեր գործադրելով, հանդիպում է Էնվեր փաշային: Մեծ մարդասերի ու հայասերի՝ Լեփսիուսի, և մեծ ոճրագործի ու հայտայացի զբոյցը բավականին երկարատև էր: Այն պատկերավոր ձևով շարադրված է Ֆ.Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» գրքում:

Հանդիպման սկզբում Յո.Լեփսիուսը թուրք փաշային ներկայանում է որպես գերմանական արևելյան առաքելության նախագահ և նշում, որ արտաքին գործոց նախարարությունը, ռայխսկանցելերը հետաքրքրություն են ցուցաբերում իր այցի նկատմամբ, քանի որ վերահառնալիս հայկական հարցի մասին զեկուցումով հանդես է գալու ռայխստագի պատգամավորների առջև: Յո.Լեփսիուսը անառարկելի փաստեր է բերում հայկական ջարդերի մասին, վկայակոչում Թուրքիայում ամերիկյան դեսպան Հ.Մորգենթաուին, իսկ թուրք փաշան որպես պատասխան հայտարարում է. «Պարոն Մորգենթաուն հրեա է, իսկ հրեաները միշտ էլ մոլեռանդորեն պաշտպան են կանգնում վտրամասնությանը»²:

Գերմանացի մարդասերը անհողորդ շարունակում է. «Կարևորը Մորգենթաուն չէ, այլ իրողությունը: Իսկ իրողությունը Դուք չեք ժխտի, չեք էլ կարող ժխտել: Հարյուր հազարավոր մարդիկ արդեն տարագրության ճանապարհն են բռնել: Իշխանությունները միայն զաղթից են խոսում: Բայց ես կպնդեմ, որ դա, մեղմ ասած, բառի չարաշահում է, ուրիշ ոչինչ: Կարելի՞ է գրչի մի հարվածով հողագործներից, արհեստավորներից, քաղաքաբնակ մարդկանցից ու մտավորականներից կազմված մի ժողովուրդ աքսորել Միջագետքի անապատը, օվկիանոսի պես անծայրածիր ամայի վայրեր, որտեղից

1. «Flugblatt der Deutschen Orient Mission», Potsdam, 1917, S.7

2. Վերֆելի Ֆ., Մուսա լեռան քառասուն օրը, Երևան, 1964, էջ 139:

նույնիսկ Բեռլին ցեղերն են փախչում... Եվ դա միայն պատրվակ է: Տեղական իշխանություններն այնպես են իրագործում աքսորը, որ թշվառներն առաջին իսկ ութ օրվա ընթացքում արդեն սովից, ծարավից, հիվանդություններից մեռնում են կամ խելագարվում: Եթե ոչ զինվորականները, ապա քրդերն ու ավագակները սպանում են անպաշտպանունակ պատանիներին ու տղամարդկանց, իսկ մատաղ աղջիկներին ու կանանց բռնաբարում են, առևանգում...»¹:

Թուրք գեներալը իրեն յուրահատուկ երկերեսամությամբ բացականշում է. «Շատ ցավալի բաներ են, բայց մի մեծ պետության գերագույն հրամանատարը պարտավոր է ապահովել իր երկրի ռազմաճակատային գոտու անվտանգությունը»²:

Հայերի դեմ իրականացվող ոճրագործությունն արդարացնելու նպատակով Էնվեր փաշան ավելացնում է. «Պարոն Լեփսիուս, միթե՞ Դուք չէիք գործադրի ամեն միջոց, որպեսզի արտաքին թշնամիների աշխարհով պաշարված, ծանր պատերազմի մեջ քաշված ձեր ազգը ազատելիք ներքին թշնամուց /նկատի ունեի արևմտահայությանը Ս.Ս./»³: Այս խոսքերից հետո Յո.Լեփսիուսը լցված էր ապտակ հասցնելու զայրույթով և առանց վարանելու ասում է. «Եթե իմ երկրի ղեկավարները իրենց այլ ազգի կամ այլ համոզմունքների ունեցող հայրենակիցների հետ անարդարացի, ապօրինի, անմարդկային ձևով վարվեին, ես նույն վայրկյանին կհրաժարվեի Գերմանիայից, կհեռանայի Ամերիկա»⁴: Երբ Էնվեր փաշան կատաղած հայտարարում է, որ հայերն ու Հայաստանը խանգարում են թուրանական մեծ տերության ստեղծմանը, Յո.Լեփսիուսն անմիջապես ասում է. «Ուրեմն, խոստովանու՞մ եք Ձեր մտադրությունը. պատերազմն ուզում եք օգտագործել ամբողջ հայ ժողովուրդը բնաջնջելու՞ համար»⁵:

Հայերի տեղահանությունն ու ցեղասպանությունը դադարեցնելու նպատակով նա դիմում է խնդրանքի, աղերսանքի, առաջարկում է իր ծառայությունները աքսորյալ հայերի քայրավանները կազմակերպելու և նրանց ուղեկցելու գործում: Դիմելով Էնվեր փաշային, Յո.Լեփսիուսը ասում է. «Լիազորեցեք, որ ինքս կազմակերպեմ աքսորյալների քարավանները: Աստված ինձ ուժ կշնորհի, իսկ իմ փորձառությունը ոչ ոք չունի: Օսմանյան պետությունից ոչ մի պիսաստր չեմ պահանջի:

1. Նույն, տեղում, էջ 139-140:

2. Նույն, տեղում, էջ 140:

3. Նույն, տեղում:

4. Նույն, տեղում, էջ 141:

5. Նույն, տեղում, էջ 144:

Դրամական բոլոր անհրաժեշտ միջոցները ինքս ձեռք կբերեմ: Գերմանական և ամերիկյան նպաստամատույց ընկերությունները կանգնած են իմ քիկունքին: Ես մի անգամ այլեւն նպաստի հետ կապված մեծ գործ եմ գլուխ բերել /նա նկատի ունեի 1890-ական քվականներին հայերի կոտորածների ժամանակ իր հայանպաստ մեծ գործունեությունը -Ս.Ս./: Ինձ հաջողվեց հիմնել բազմաթիվ որբանոցներ ու հիվանդանոցներ... Չնայած պատերազմին, ես կանեն նույնը և դեռ ավելին»¹:

Անողորք մարդասպանը առանց այլևայության կտրականապես մերժում է մեծ մարդասերի բոլոր խնդրանքներն ու առաջարկած ծառայությունները: Ավելին, հղիացած փաշան լկտիությամբ ասում է. «Պարոն Լեփսիուս, ես էլ իմ հերթին մի առաջարկ անեմ: Փող հավաքեցեք, որբան կարող եք, շատ փող հավաքեցեք Ձեր ամերիկյան ու գերմանական ընկերությունների միջոցով: Այնուհետև գումարը քերեք ինձ մոտ»²:

Այդպիսով, Յո.Լեփսիուսի բոլոր համառ ջանքերն ու բանակցությունները մնացին «ձայն բարբառու հանապատի»:

Հայտնի է, որ Յո.Լեփսիուսին ճանապարհելուց հետո Էնվեր փաշան մտնում է Թալեաթ փաշայի առանձնասենյակը այն պահին, երբ վերջինս տեղական իշխանություններին ուղղված հատուկ հրաման էր ստորագրում, որում գրված էր «տեղահանության նպատակը ոչնչացումն /հայերի-Ս.Ս./ է »³: Կարդալով այդ հրամանը Թալեաթ փաշան ասում է. «Այսպես, աշնանն այդ բոլոր մարդկանց կկարողանան ամենայն անկեղծությամբ պատասխանել. Հայկական հարց այլևս գոյություն չունի»⁴:

Ինչպիսի՞ լկտիություն:

Էնվեր փաշայի հետ հանդիպումից շուրջ մեկ ամիս անց Յո.Լեփսիուսը կրկին հայտնվում է Կոստանդնուպոլսում: Այդ ժամանակ արդեն սկսվել էր Մուսա լեռան հերոսամարտը: Այս անգամ էլ շարունակում է իր համարձակ քայլերը: Հանդիպում է պատրիարք Չավեն սրբազանին, նրանից տեղեկանում իր բացակայության ընթացքում հայերի հետ կատարված ողբերգական դեպքերի մասին: Երբ իմանում է, որ հայերը բարձրացել են Մուսա լեռը, դիմել են ինքնապաշտպանության, իրենց սխրանքներով պարտության են

1. Նույն տեղում, էջ 147:

2. Նույն տեղում էջ 148:

3. Նույն տեղում, էջ 151:

4. Նույն տեղում:

մատնում, հետ են մղում գերակշիռ ուժերով թուրքերին, Յո.Լեփսիուսը բացականշում է. «Մքանչելի՜ է: Եթե մի երեք այդպիսի Մուսա լույս ընկներ, գործն այլ ընթացք կստանար: Ա՛խ, սրբազան, երանի՜ ես Մուսա լեռան գագաթին լինեի»¹:

Այդ հանդիպման մասին ինքը՝ պատրիարքը, իր հուշերում գրում է. «Կեդրոնական վարժարանի տեսուչ փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեանը, որ տակավին չէր արքտրուած, օր մը ինձի հարողդեց թե Գերմանիայեն Պոլիս եկած էր տոքթ. Լեփսիուս՝ հայասերը և ինձի այցելել կ'ուզեր: Տրուած ժամադրութեան համաձայն տոքթ. Լեփսիուս պատրիարքարան եկավ: Երկուքս ալ ընկճուած էինք, ես ժողովուրդիս աղետը տեսներով՝ անճար մնացած և տոքթ. Լեփսիուս, իր առաքելութեան մեջ ծախողած: Պատմեցի իրեն գավառի ժողովուրդին աղետը՝ որքան որ տեղեկացած էի, և իմ կատարած դիմումներս թուրք նախարարներուն և գերման դեսպանին, որ խոստացած էր, թե «ոչ մեկ հայու քիթը պիտի արիւկնի» մինչև հիմա բոլոր ժողովուրդը ջարդուկոտոր կ'ըլլար: Տոքթ. Լեփսիուս, ինքն ալ պատմեց իր դիմումները թուրք նախարարներուն և դեսպան Վանկենիայմին մոտ և յուսահատ իր դառնալու ստիպուած ըլլալը: Բոճկաց գերման մարդասերը՝ արծունքը աչքերուն մեջ «աստուած օգնե ձեզի» ըսավ և մեկնեցավ»²:

Հետաքրքրական է, որ Յո.Լեփսիուսը մտածում էր թուրք հոգևորականների միջոցով հայերին օգնություն ցույց տալու մասին: Այդ նպատակով էլ նա լինում է Կոստանդնուպոլսի մահմեդական կենտրոններից մեկում և գրույցի է բռնվում: Շեյխ Ահմեդ էֆենդին ճանաչելով նրան, ասում է, որ Յո.Լեփսիուսը հայ ժողովրդի ջերմ բարեկամն է: Յո.Լեփսիուսը որպես պատասխան հպարտությամբ ասում է. «Ես ավելին եմ, քան սոսկ հայերի բարեկամը: Հայ ժողովրդին եմ նվիրաբերել իմ ամբողջ կյանքն ու եռանդը»³:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին դժվարին պայմաններ ստեղծվեցին «Գերմանա-հայ ընկերության» և նրա ղեկավար Յո.Լեփսիուսի գործունեության համար: 1915 թվականի հոկտեմբերի 9-ին «Գերմանա-հայ ընկերության» ժողովում Յո. Լեփ-

1. Նույն տեղում, էջ 587:

2. Զավեն, արքնագր. Պատրիարքական յուշերս: Վավերագիրներ և վկայություններ: Գահիրն, 1947, էջ 110-111:

3. Վերֆել Զ. Մուսա լեռան քառասուն օրը, Երևան, 1964, էջ 598:

սխալը հաղորդում է տալիս արևմտահայության ցեղասպանության և տեղահանման մասին: Ընկերության ժողովի մասնակիցները նամակ են ուղարկում Գերմանիայի Կանցլերին, որով խնդրում էին արգելակել հայության մասսայական կոտորածներն ու տեղահանությունը: Գերմանիայի ռայխսկանցլերի դիվանագիտական պատասխանը ոչնչով չէր խանգարում հայության ցեղասպանությանը:

Չնայած ծայրագույն պայմաններին, «Գերմանա-հայ ընկերության» նախագահ Յո.Լեփսիուսը դիմում է մեծ համարձակության՝ գրում և հրատարակում է 302 էջանոց գիրք՝ «Ձեկուցագիր Թուրքիայում հայ ժողովրդի վիճակի մասին» /Lepsius J. Bericht uber die Lage des armenischen Volkes in der Turkei. Potsdam, 1916/: Ավելի ուշ վերոհիշյալ աշխատությունը հրատարակվեց «Հայ ժողովրդի մահվան օրհասը» վերնագրով /Lepsius J. Der Todesgang des armenisches Volkes. Potsdam 1919/: «Գերմանա-հայ ընկերության» կողմից այդ գրքերի հրատարակումը Գերմանիայի և համաշխարհային առաջադեմ հասարակայնությանը հնարավորություն տվեց ճիշտ պատկերացում կազմելու Արևմտահայաստանում տեղի ունեցող արյունահեղությունների մասին:

1918 թվականի ապրիլի 27-ին «Գերմանա-հայ ընկերությունը» հատուկ դիմում ուղարկեց Ռայխստագ, որում կրկին նշվում էր կայգերական Գերմանիայի կողմից հայության ցեղասպանությունը դադարեցնելու ուղղությամբ անհրաժեշտ քայլեր կատարելու վերաբերյալ: Ինչպես միշտ, այնպես էլ այս անգամ, Ընկերության խնդրանքը անկատար մնաց:

Հայաստանի Հանրապետության պետական արխիվներից մեկում պահպանվում են Յո.Լեփսիուսի գլխավորած «Գերմանա-հայ ընկերության» գործունեության փաստաթղթեր: Դրանք անմիջականորեն կապված են Յո.Լեփսիուսի անձնական նախածեղծությունների, նրա հետևողական հայանպաստ աշխատանքի հետ: Այսպես, 1918 թվականի ապրիլի 27-ին, Յո.Լեփսիուսի ջանքերով «գերմանա-հայ ընկերության» անունից նամակ է ուղարկվում Գերմանիայի Ռայխստագին, որում մասնավորապես վերլուծության են ենթարկվում թուրքական գորքերի ներխուժումը Արևելյան Հայաստանի տարածքներ, որտեղ իրագործվել են հայ խաղաղ բնակչության կոտորածներ, հայկական բնակավայրերի ավերածություններ ու թալան: Փաստաթղթում նշված է, որ ուր հայտնվում են թուրքական գորքերը, կազմակերպվում են հայկական ջարդեր: Յո.Լեփսիուսը ընկերության անունից հարց է բարձրացնում Ռայխստագի առջև, թե ինչու՞ Գերմանիան չի արգելում քրիստոնյա հայ ժողովրդի

բնաջնջումը, չէ՞ որ նա Թուրքիայի առավել ազդեցիկ դաշնակիցն է¹: Այնուհետև նա նշել է, որ «միայն Գերմանիան հնարավորություն ունի հրամայել թուրքերին դադարեցնելու հայաջինջ գործողությունները և ստիպել նրանց հարգել ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը: Գերմանիան պետք է պահանջի, որպեսզի թուրքերը հրաժարվեն Կովկասի ներքին գործերի մեջ խառնվելուց: Այլ բոլոր խնդիրներ են, որոնք բխում են Բրեստի հաշտության դաշնագրից: Նա լնդգծել է, որ գոյություն ունեցող պայմաններում մեր կողմից առաջադրված խնդիրները կարող են լուծվել այն ժամանակ միայն, եթե ուղարկվի գերմանական հանձնաժողով, որը տեղն ու տեղը կպարզի իրավիճակը, որի հիման վրա կկատարվեն համապատասխան քայլեր: Քանի որ թուրքերը շարունակում են առաջ ընթանալ և ներխուժել հայկական նոր տարածքներ, չպետք է հապաղել»: Յո.Լեփսիուսը հիշեցրել է, որ «դրված է մի ամբողջ ազգի կյանքի և մահվան խնդիրը, նրա մշակութային անփոխարինելի արժեքները փրկելու հարցը: Միևնույն ժամանակ այստեղ շոշափվում են գերմանական ժողովրդի և պազա շահերը, ինչպես և նրա քրիստոնեական արժանապատվության հարցը»²:

Յո.Լեփսիուսի նախաձեռնությամբ 1918 թվականին ստեղծվում է «Հայկական պրոբլեմը» վերնագրով մի ամբողջական փաստաթուղթ: Նրանում համակողմանիորեն շարադրված են հայկական հարցի բոլոր հիմնական կողմերը և ցույց են տրված խնդրի լուծման ուղիները: Նրանում նշված է, որ երիտթուրքերի հեղաշրջման գործում հայերը նշանավոր մասնակցություն ունեցան: 1907թ. Փարիզում կայացած թուրք ընդդիմադիր ուժերի համագումարում հայերը առաջինն էին, որ խնդիր դրեցին Թուրքիայի ընդհանուր վերածնության մասին: Երիտթուրքական կոմիտեի և հայ դաշնակցության միջև համաձայնություն կնքվեց: Սակայն երիտթուրքերը չկատարեցին իրենց խոստումները: Հայերին չվերադարձվեցին նրանցից խլած հողերը, սահմանափակված մնացին հայ բնակչության իրավունքները դպրոցական և վարչական գործերում: Փաստաթղթում նշված է, որ երիտթուրքերի պարագլուխների ջանքերով տիրապետող դարձավ այն կարծիքը, որով պահանջվում էր առհասարակ ազատվել հայերից,

1. Հայաստանի Հանրապետության, հասարակական և քաղաքական, կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական, պետական, արխիվ, Ֆ.4033, ց.1, գ.1162^Ա, թ.140-141 (այսուհետև՝ ՀՀՏճԿԿԿՊԱ):

2. Նույն տեղում, թ. 142:

ոչնչացնել ու արմատախիլ անել հայ տարրը¹:

Հաջորդ դեպքերը արդեն հայտնի են: Հայերին թշնամի երիտթուրքերը իրագործեցին իրենց բարբառոսական միջոցները: Հայերն էլ, բնականաբար, սկսեցին պաշտպանվել՝ փրկելու համար իրենց կյանքն ու ազգային գոյությունը: 1915 թվականի ապրիլին Վանում տեղի ունեցած հեյոսամարտը արձագանք էր այն զանգվածային սպանությունների, որ կազմակերպել էր նահանգապետ Ջևդեթ բեյը:

Երիտթուրքերը հաճախ են խոստացել հայերին նրանց հետ գործել և նրանց շահերը հարգել: Այդպես եղավ պատերազմից առաջ և պատերազմի սկզբում: Սակայն հայերը համոզվեցին, որ երիտթուրքերի ձգտումը պետության ամբողջ տարածությունը մաքրել ոչ թուրքական տարրերից ավելի ուժեղ է, քան իրենց բոլոր խոստումները:

Փաստաթիթում այնուհետև այն միտքն է արտահայտվում, որ եթե Գերմանիան հայերին չպաշտպանի բնաջնջման գործողություններից, որոնցով տոգորված են թուրքերը, ընդհանուր հասարակական կարծիքը պնդելու է, որ մի քրիստոնեական ժողովուրդ գոհվեց հուզուտ մահմեդական դաշնակցի: Ճիշտ է, չի կարելի հերքել Գերմանիայի քաղաքական դժվարությունները համաշխարհային պատերազմում, սակայն չի կարելի վիճել նաև այն իրողության հարցում, որ Գերմանիան ոչ միայն հաշտվեց, այլև նպաստեց իր դաշնակից Թուրքիային՝ բնաջնջելու հայերին²:

---

1. Նույն տնդում, թ. 148:

2. Նույն տնդում, թ. 157:

ՅՈՎԱՆՆԵՍ ԼԵՓՍԻՈՒՄԻ «ԳԵՐՄԱՆԻԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ»

«Գերմանա-հայ ընկերության» գործունեության կարևոր արդյունքներից մեկը եղավ այն, որ 1918 թվականի հոկտեմբերի 14-ին նրա ղեկավարությունը դիմեց Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության պետական քարտուղար Իոկտոր Վ. Չուֆին՝ հայկական հարցի վերաբերյալ պաշտոնական նյութերը հրատարակելու վերաբերյալ: Վ. Չուֆը համաձայնվում է Յո.Լեփսիուսի առաջարկին այն հույսով, որ այդ քայլը կնվազեցնի Գերմանիայի մեղսակցությունը հայերի ցեղասպանության մեջ: Յո.Լեփսիուսը հսկայական աշխատանք է կատարում փաստաթղթերի ուսումնասիրման, ժողովածուի մեջ տեղադրելու գործում: Հասկանալի է, որ անհնարին էր հայկական հարցի վերաբերյալ բոլոր փաստաթղթերի տեղադրումը մեկ ժողովածուում: Այդուհանդերձ նա ընտրում է շուրջ 500 փաստաթուղթ, որոնց հիման վրա էլ ծնվում է «Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918» հայտնի գիրքը: Բոլոր դեպքերում այդ ստվարածավալ աշխատությունը գերմանական պաշտոնական աղբյուրների հիման վրա հայկական հարցի և մասնավորապես հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ ստավել հավաստի ժողովածուն է: Գերմաներեն առաջին հրատարակությունը իրագործվել է 1919 թվականին Պուտոդամում: Երկրորդ հրատարակությունը իրագործվել է 67 տարի անց, 1986 թվականին Բրեմենում դոկտոր Թեսսա Հոֆմանի ջանքերով: Նոր հրատարակությունում Յո.Լեփսիուսի առաջաբանի կողքին տեղադրված է Թ.Հոֆմանի առաջաբանը և Մ. Ռայմեր Լեփսիուսի վերջաբանը: «Գերմանիան և Հայաստանը» գրքի լույս ընծայումը Յո.Լեփսիուսից պահանջեց մեծ զոհողություններ ու գրկանքներ: Բացի դրանից, միայն Յո.Լեփսիուսի անվիճելի հեղինակության պայմաններում հնարավոր կարող էր դառնալ գրքի հրատարակությունը: Հեղինակի այդ նշանավոր աշխատության մեջ օգտագործված են պաշտոնական դիվանագիտական փաստաթղթեր, գերմանական հյուպատոսների, զինվորականների, միսիոներների, զանազան գործիչների և իրադարձությունների ակնմատենների վկայություններ: Աշխատության ամենամեծ արժանիքն այն է, որ այն ի չիք դարձրեց պատմության կեղծարարների փորձերը, որոնցով հայության ողբերգությունը պատկերվում էր ծուռ հայելու մեջ: Պաշտոնական փաստաթղթերը մերկացնում են հայերի ցեղասպանության մեղավորներին, բացահայտում ճշմարտությունը: Յո.Լեփսիուսը վերտիլչյալ գրքում համակող-

մանիորեն վերլուծել է հայերի տեղահանության ու ցեղասպանության մասին երիտթուրքական կառավարողների ծրագիրը: Ամենից առաջ նա մատնանշում է, որ 1911 թվականի հոկտեմբերին Սալոնիկում տեղի ունեցած երիտթուրքական «Միաբանություն և առաջադիմություն» կազմակերպության համագումարում առաջ քաշվեց ազգամուլ պանթուրքիզմի գաղափարների իրականացման անհրաժեշտությունը: Այդ ծայրահեղ հետադիմական գաղափարախոսության նպատակն էր հաստատել թուրքական ցեղի միահեծանություն և մեծ թուրանական տերության ստեղծում: Յո.Լեփսիուսը մեջբերում է կատարում Սալոնիկի կոնգրեսում ընդունված որոշումից հետևյալ հատվածը. «Շուտ թե ուշ թուրքական տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդները պետք է իսլամացվեն, սակայն արագացման իմաստով, դա անհրաժեշտ է իրագործել զենքի միջոցով: Կայսրության բնույթը եղել է մահմեդական: Դրա հիման վրա էլ մահմեդական կառուցվածքի ավանդույթները պետք է տիրապետող հանդիսանան ամբողջ թուրքական կայսրության շրջանակներում: Կայսրության մյուս ազգությունները ոչ միայն արժանի չեն ուշադրության, այլ պետք է համարվեն կայսրության հպատակներ: Նրանք կարող են պահպանել իրենց կրոնը, բայց ոչ իրենց լեզուն: Թուրքական լեզվի պայտադիր լինելը կարևոր միջոց է թուրք ազգի հետ ձուլման համար»¹:

Սալոնիկի որոշումը դարձավ երիտթուրքական կառավարողների քաղաքականության ու գործողությունների ծրագիր: Յո.Լեփսիուսը իրավացիորեն գրում է, որ այդ ծրագրով «քրիստոնեական «հպատակ» ազգերը, որպես «թափառական» ցեղեր, ոչ միայն հնազանդորեն պետք է ենթարկվեին թուրքերին, այլ անվերապահորեն պետք է կատարեին հետևյալ պայմանները. քրիստոնեական ժողովուրդների ընդհանուր զինաթափում, հայ զինվորական ծառայողների աստիճանագրվում, հայ բժիշկների հեռացում պետական հիմնարկներից ու զինվորական հոսպիտալներից, հալածանքների կիրառում հայ մտավորականների նկատմամբ և այլն»²:

Յո.Լեփսիուսը հայերի տեղահանության և ցեղասպանության պատմությունը բաժանում է չորս հիմնական փուլի: Առաջին փուլը սկսվում է 1914 թվականի նոյեմբերի 1-ից, այսինքն՝ Թուրքիայի համաշխարհային առաջին պատերազմի մեջ մտնելու օրվանից և շարունակվում է մինչև 1915 թվականի ապրիլի 20-ը, երբ Վանում ու

1. *Lepsius J., Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei. Potsdam, 1916, S.220.*
2. *Lepsius J., Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke., Potsdam, 1919, S. XVII.*

նրա շրջակայքում ծավալվեցին ինքնապաշտպանական մարտեր: Երկրորդ փուլը սկսվում է 1915 թվականի ապրիլի 20-24-ին և շարունակվում մինչև նույն թվականի դեկտեմբերը: Այդ ընթացքում հիմնականում իրականացվում է հայերի թե տեղահանությունը, թե ցեղասպանությունը: Երրորդ փուլը սկսվում է 1915 թվականի դեկտեմբերին և շարունակվում մինչև 1918 թվականի հոկտեմբերը: Այդ ժամանակահատվածում իրագործվում է Արևմտյան Հայաստանում կենդանի մնացած հայերի բռնի իսլամացումը և ֆիզիկական ոչնչացումը: Չորրորդ փուլը վերաբերում է կովկասահայության ցեղասպանությանը, որն ընդգրկում է 1918 թվականի մարտի 3-ից, Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրից մինչև նույն թվականի սեպտեմբերի 15-17-ը ընկած ժամանակաշրջանը¹:

Հատկանշական է, որ Յո.Լեվսիուսը գերմանական դիվանագիտական վավերագրերի հիման վրա յուսաբանել է ոչ միայն հայերի ցեղասպանության ու տեղահանության ընթացքը, այլ նաև արևմտահայության ինքնապաշտպանության մարտերը: Հատկապես հանգամանորեն է նկարագրված Վանի հերոսամարտը: 1915 թվականի ապրիլի 22-ին ռուսական դեսպանության հաղորդագրության մեջ նշված էր, որ Վանի հայերը դիմել են ինքնապաշտպանական համառ մարտերի, որոնք իրարանցում էին ստեղծել թուրքական իշխանությունների շրջաններում: Այդ իրավիճակում 1915 թվականի փետրվարի կեսերին Վան է վերադառնում քաղաքի վաչի (նահանգապետ), Էմվեր փաշայի աներծագ Ջեվդեթ բեյը, որն ակտիվորեն մասնակցել էր Սալմաստի և Ուրմիայի նահանգներում տեղի ունեցած թուրքական զորամիավորումների քրդական հրոսակախմբերի ռազմական գործողություններին, որոնց հետևանքով մեծ թվով հայեր էին կոտորել: Հանդես գալով թուրքական բարձրաստիճան պաշտոնյաների հավաքում, նա հայտարարել է. «Մենք Սալմաստի և Ուրմիայի հայերին ու սիրիացիներին կարգի բերեցինք, նույնը պետք է անենք նաև Վանի հայերի հետ»²: Հենց այդ ժամանակ Վանի կայմականը (գավառապետը) ցուցում էր տվել թուրքական զորամիավորումներին և քրդական զինված խմբերին հարձակումներ գործել հայ բնակչության վրա: Միաժամանակ Ջեվդեթ բեյի հանձնարարությամբ կազմվում են հանձնաժողովներ և ուղարկվում հայկական գյուղեր, որպեսզի դադարեցվեն քրդական ավազակախմբերի կողոպուտները և թուր-

1. *Ibid.*, S. IX.

2. **Lepsius J.** *Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke.*, Potsdam, 1919, S. XIV.

քական ոստիկանության բռնությունները հայ բնակչության նկատմամբ: Երբ Շատախում ոստիկանության և տեղացի հայերի միջև ընդհարում տեղի ունեցավ, թուրք բեյը դիմում է խորամանկ քայլի՝ առաջարկում է երեք հայ գործիչներ Վռամյանին, Արամին ու Իշխանին անմիջապես մեկնել Շատախ, որպեսզի կարգավորվեին հայերի ընդվզումները: Առաջինը՝ Իշխանը, իր երեք հայ ընկերների հետ ոստիկանապետի ու չերքեզական զինված խմբի ուղեկցությամբ ճանապարհվում է դեպի Շատախ: Ճանապարհի կեսին նրանք զիջերում են հովիվների վրաններում: Երբ հայերը քնած էին, ոստիկանապետը չերքեզներին հրամայում է սպանել նրանց: Հաջորդ օրը սպանության լուրը հասնում է Վան: Այդ օրը Ջեվդեթ բեյը իր մտտ է կանչում Արամին ու Վռամյանին: Ինչպես գրված է գրքում, բարեբախտաբար, բացակայության պատճառով, Արամը չի ներկայանում, իսկ Վռամյանը ներկայանալուն պես ձերբակալվում է: Կապկալված Վռամյանը ուղարկվում է Դիարբեքի, սակայն այնտեղ չի հասնում և արժանանում է Իշխանի ճակատագրին՝ ճանապարհին սպանվում է թուրք ոստիկանի կողմից: Դրանից հետո Ջեվդեթ բեյը հրամայում է թուրքական ու քրդական զինված ուժերին հարձակվել Վանի վրա:

Յո.Լեփսիուսի հրապարակած փաստաթղթերում դրա մասին գրված է հետևյալը. «Մարդասպանները գրավում են Արճեսը և Հայոց ձորի հայկական գյուղերը: Կանանց ու երեխաներին պաշտպանելու նպատակով քաղաքի շուրջը փորվեցին խրամատներ: Հայերի կապը Ռուսաստանի հետ խզված էր: Գրեթե չորս շաբաթ Վանի հայերը խիզախորեն և անձնուրաց պաշտպանվում էին և դրանով էլ փրկվեցին իրենք և իրենց ընտանիքները: 1915 թվականի հուլիսի 31-ին ռուսական զորքերը անսպասելի դուրս եկան Վանից և վանեցիները նրանց հետ միասին գաղթեցին Կովկաս: Փաստորեն Վանի «ապստամբությունը» իր բնույթով ինքնապաշտպանական արդարացի պայքար էր բռնակալների դեմ և թուրքական կառավարությունը համոզվեց, որ դա Ջեվդեթ բեյի սադրանքն էր ու ոչ մի կապ չունի թուրք-ռուսական ռազմական օպերացիայի հետ»¹:

Յո.Լեփսիուսի գրքում բերված է երիտթուրքական կառավարական հաղորդումը, որում նշված է. «1915 թվականի ապրիլի 24-ին Վանում տեղի ունեցան շենքերի պայթեցումներ, փողոցային մարտեր, որոնց հետևանքով սպանվել է 20 մարդ: Ապրիլի 27-ին ճնշվել է քաղաքի անց ու դարձը: Ապստամբության ճնշմանը մասնակցել են քրդերը: Հայերից

1. *Lepsius J., Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstück. Potsdam, 1919, S. XIV-XV.*

սպանվել է 400 մարդ, մնացածները փախել են Ռուսաստան: Մայիսի 6-ին Վանում շարունակվել են կռիվները: Թուրքերը կորցրել են 600 մարդ: Մայիսի 9-ին շարունակված կռիվներում թուրքերը կորցրել են 1000 զինվոր, հայերը՝ 3000 մարդ»¹:

Գերմանական դիվանագիտական փաստաթղթերի ուսումնասիրման հիման վրա Յո.Լեֆսիուսն այն հետևությունն է արել, որ 1915թվականի ապրիլի 20-ից մինչև մայիսի 17-ը Վանում հայերը կորցրել են 18 մարդ, իսկ թուրքերը շատ անգամ ավելի²:

Գրքում հետաքրքրություն է ներկայացնում Կիլիկիայի կաթողիկոս Սահակի հաղորդումը Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Չավենին: Այդ փաստաթուղթը կազմված է 1915 թվականի ապրիլի 21-ին: Հաղորդումը գերմաներեն թարգմանությամբ ուղարկված է նաև Ադանայի գերմանական հյուպատոսարան: Փաստաթղթում ականատեսների վկայությամբ ցույց է տրված Ձեյթնում և Մարաշում թուրքական իշխանությունների կատարած վայրագությունների մասին: Նշված է, որ «հայ կանանց ու երեխաներին տանջամահ էին անում, իսկ ոմանց էլ բռնության և՛ անարգանքի ենթարկում, նույնիսկ անդամահատում էին»³: Նկարագրելով տեղահանվածների աղետալի վիճակը, Կաթողիկոսը գրում է. «Աքսորյալները մերկ ու քաղցած, առանց միջոցների քափառում են կիզիչ անապատներում... Սիրով կուզեի մեռնել, քանի որ մահով կարող եմ մոռանալ իմ սրտի խոր վերքերը»⁴:

Էրզրումի հայության տեղահանության ու կոտորածների վերաբերյալ գրքում տեղադրված է գերմանական հյուպատոս ֆոն Շոյնբեր-Ռիխտերի զեկուցագիրը, որն ուղարկվել էր Կոստանդնուպոլսում Գերմանիայի դեսպանությանը: Հյուպատոսը գրում է. «Ինձ հայտնի է, որ անմեղ հայերի տեղահանությունն արգելելու իրավունքը մենք չունենք, որևէ կերպ նրանց պաշտպանելու իրավունքը ևս չունենք»⁵: Պատկերելով իրավիճակը, նա նշում է. «Շատ ցավալի է, որ մութ ու սաղրիչ ուժերի սարսափելի արարքները իշխանությունների թույլտվության հետևանքով վերածվեցին հայերի բնաջնջման, վրիժառության և կողոպտիչ ռազմարշավի»⁶: Վերջում հյուպատոսը նշում է. «Հաշվի առնելով իրավիճակը, որպես գերմանական կառավարության

1. *Ibid.*, S. XV.

2. *Ibid.*, S. XVI.

3. *Ibid.*, S. 53.

4. *Ibid.*, S. 57.

5. *Ibid.*, S. 116.

6. *Ibid.*, S. 130.

ներկայացուցիչ, իմ պարտքն եմ համարում լուրջյան չմատնել կառավարության (թուրքական-Ս.Ս.) բիրտ գործողությունները, նրանց հարձակումները հայերի դեմ: Սակայն քանի որ մենք չենք կարող կանխել այդ գործողությունները, գուցե կարողանանք հնարավորին սահմաններում մեղմացնել դրանք: Ես նույնիսկ ռիսկի եմ դիմում, որն իմ բնավորության բաղկացուցիչ մասն է և այդ պարտականությունն իմ վրա եմ վերցնում»¹:

Կիլիկիայի հայերի կոտորածների մասին Յո.Լեփսիուսը ժողովածուի մեջ մի շարք փաստեր է բերում, որոնցում կան մահ կոնկլյետ մեղադրանքներ գերմանական դիվանագիտական ու զինվորական իշխանություններին: Օրինակ, Ուրֆայի հայերի կոտորածներից առաջ գերմանացի Բարոն Ֆոն Օպպենհայնը առաջարկում է անգլիական ու իտալական զինվորականներին ականատես լինել թուրքերի կողմից կազմակերպված բարբարոսություններին:

Յոհաննես Լեփսիուսը այդ փաստը այլանդակություն է համարում գերմանացիների կողմից²:

Ուրֆայի հայության տարագրության ու կոտորածների մասին տեղեկությունները բավականին մանրամասնությամբ շարադրված են Յակոբ Կունցլերի 1919 թվականի փետրվարի 20-ի (գրված է Ուրֆայում) գեկուցագրում, որը որպես հավելված իր «Deutschland und Armenien» գրքում բերում է Յո.Լեփսիուսը³:

Յո.Լեփսիուսի աչքից չեն վրիպել Ջեմալ փաշայի հանցավոր ու խորամանկ հայաջինջ գործողությունները: Բնութագրելով Ջեմալ փաշայի դերը Կիլիկիայի հայերի կոտորածների ու տեղահանության գործում, Յոհաննես Լեփսիուսը մատնանշում է, որ նա «չհակադրվեց կենտրոնական կառավարության կողմից հրամայված հայ ժողովրդի տեղահանությանը և նրա մնացած մասի բռնի իսլամացմանը»⁴:

Ճիշտ է, կոտորածների ժամանակ հրապարակվեց Ջեմալ փաշայի հրամանը հայերի նկատմամբ թուրքական իշխանությունների գործողությունները մեղմացնելու, մասսայական սպանություններին վերջ տալու մասին, սակայն այն մնաց միայն թղթի վրա, որովհետև հենց ինքը՝ Ջեմալ փաշան ասում էր մի բան, անում էր մի այլ բան: Հայերի կոտորածների մեղքը գերմանական ու թուրքական իշխանությունների վրայից վերցնելու համար գերմանական մամուլի մի

1. *Ibid.*, S. 130.

2. *Ibid.*, S. 171.

3. *Ibid.*, S. 494-500.

4. *Lepsius J., Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Potsdam, 1919, S. XI-XII.*

շարք օրգաններ դեմագոգիկ ձևով հենվում էին Ջեմալ փաշայի վերոհիշյալ հրամանի վրա: Սակայն պետք է նկատել, որ այդ հրամանի մեջ կա մի կոնկրետ պարբերություն, որը ոչ թե կոտորածները դադարեցնելն արգելելու մասին է, այլ դրանք թուրքական իշխանությունների համար շահավետ ձևով կազմակերպելու մասին է: Հարցն ավելի պարզ դարձնելու համար նպատակահարմար է ամբողջությամբ մեջ բերել Ջեմալ փաշայի հրամանը. ահա այն.

«1. Ձեյթունի ապստամբության բռնկմամբ հետևել է ռազմական մի գործողության անհրաժեշտություն. որը մինչև այժմ շարունակվում է:

2. Օսմանյան կառավարության պարտքն է պաշտպանել բարոյությունը, հլու ժողովրդի կյանքն ու պատիվը, լինի դա հայ, թե մահմեդական: Հետևաբար յուրաքանչյուրն ապահով պետք է լինի, որ որևէ հարձակման չի ենթարկվի և կկարողանա խաղաղ պայմաններում իր գործով զբաղվել:

3. Մահմեդականներից յուրաքանչյուրը, եթե որևէ պատճառով կհարձակվի հայի վրա, կհամարվի որպես կռվարար և անմիջապես կհանձնվի զինվորական դատարանին: Ոչ ոք ուղղակի կամ անուղղակի չպետք է խառնվի կառավարական գործերի մեջ՝ լինի դա թեկուզ ամենափոքր գործը:

4. Հանձնարարում եմ հլու և անմեղ ժողովրդին շատ շուտով համակերպվել զինվորական իշխանությունների հրահանգներին, որպեսզի իր մարդկանցից մեկն էլ զուհ չլինի կասկածի կամ անիրավացի պատժի՝ ավագակային կատաղի հալածմամբ:

IV գործող բանակի հրամանատար՝ Ջեմալ փաշա:

16-ը մարտի 1330 = 29-ը մարտի 1915:

/Հրապարակված/ 18-ը մարտի 1330 = 31-ը մարտի 1915»¹:

Ջեմալ փաշայի հրամանից պարզ երևում է, որ նա ոչ թե հայկական կոտորածների հակառակորդն էր, այլ դրանց խորամակն կազմակերպիչը: Նա աշխատում էր գործն այնպես կազմակերպել, որպեսզի Ձեյթունի հայության տեղահանությունն ու ոչնչացումը իրագործի առանց իր բանակի զինվորների կորստի: Այդպես էլ եղավ: Հերոսական Ձեյթունը զինաթափ էր եղել և հայկական բնակչությունը, որը դիմադրելու համար ոչ մի զենք չուներ, Տեր-Չոքի ճանապարհներից կոտորվեց ու սովամահ եղավ:

Ջեմալ փաշայի հայատյաց ու հայաջինջ քաղաքականությունն ու գործողությունները շարունակվեցին նաև հետագայում: 1919 թվականի

1. *Lepsius J., Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Potsdam, 1919, S. 45.*

հուկտեմբերի 5-ին, գերմանական «Frankfurter Zeitung» թերթում հրապարակվում է «Zur Frage der greuel in Armenien» վերնագրով հոդվածը, որի հեղինակը Ջեմալ փաշան էր: Այդ հոդվածում նա պնդում է, թե ինքը հայերի դեմ երբեք թույլ չի տվել անկարգություններ ու խժոժություններ: Նա հիշեցնում է մի շարք դեպքեր, երբ ինքը պաշտպանել է տեղահանվածներին: Դ-ա, իհարկե, կեղծիք է: Այդ կեղծ հոդվածի դեմ հանդես եկավ Յո.Լեփսիուսի գլխավորած «Գերմանահայ ընկերության» գործիչ Էվալդ Շտիլը, որն իր «Liman und Djemal» վերնագրով հոդվածում հերքում է Ջեմալ փաշայի հիշյալ կեղծիքը: Հեղինակն իր հոդվածն ուզում է հրապարակել «Frankfurter Zeitung»-ում, սակայն թերթը հրաժարվում է տպագրել հոդվածը: Այդ ժամանակ Էվալդ Շտիլը ստիպված իր հոդվածը հրապարակում է «Գերմանահայ ընկերության» թերթի մեջ¹, որտեղ նա բացահայտում է Ջեմալ փաշայի այն խորամանկությունը, որով նա իբր նպաստում էր որբանոցների կազմակերպմանը: Չէ՞ որ այդ որբանոցների միջոցով կենդանի մնացած հայերը մահմեդականացվում էին: Այնուհետև, երբ հայերն աշխատում էին Բաղդատի երկաթուղու վրա, Ջեմալ փաշան հանդես էր գալիս նրանց պաշտպանի դերում, իսկ երկաթուղու շինարարությունն ավարտվելուց հետո ամբողջ հայությունը կոտորվեց: Այդ ժամանակ արդեն Ջեմալը չպաշտպանեց հայերին: Ուրեմն նա սկզբում պաշտպանում էր հայերին ոչ թե նրա համար, որ նրանք ապրեին, այլ այն բանի համար, որպեսզի նրանք աշխատեին Բաղդատի երկաթուղու շինարարությունում:

Առանց տարակուսանքի կարելի է ասել, որ իր աշխատությունում Յո.Լեփսիուսը տեղադրել է հայերի տեղահանության ու ցեղասպանության վերաբերյալ հիմնական ու հավաստի բոլոր փաստաթղթերը: Դրանց հիման վրա էլ «Գերմանիան և Հայաստանը» գրքի առաջաբանում Յո.Լեփսիուսը նշել է. «Մև ծովից մինչև Սիլիա քրիստոնյաները /հայերը՝ Ս.Ս./ բնաջնջված են, եկեղեցիները փակ են, դպրոցները դատարկ են, հոգևորականներն ու ուսուցիչները սպանված կամ աքսորված են... Ամբողջ Անատոլիան իսլամացված /թուրքացված Ս.Ս./ է: Օրացույցներում ջնջված են քրիստոնեական անվանումները և փոխարինված են մահմեդականներով»²:

Այդ ամենը քաջ հայտնի էր գերմանական կառավարությանը և

1. «Deutsch-Armenische Korrespondenz», herausgegeben von der Deutsch-Armenischen Gesellschaft (Berlin), Nr. 12, 1. Februar, 1920, S. 2-5.

2. Lepsius J., Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Potsdam, 1919, S. XXXVII.

գերմանական դիվանագետներին, սակայն նրանք սկզբից ևեթ հանդիսացան ոճրագործության մեղսակիցներ: Դա ապացուցված է Յու.Լեփսիուսի գրքում բերված մի շարք փաստաթղթերով: Հայերի տեղահանության ու սարսափելի կոտորածների ժամանակ Թուրքիայում գերմանական դեսպան Վանգենհայմը կայգերական արտաքին գործերի նախարարությանն ուղարկած հեռագրում (1915 թվականի մայիսի 31-ին) նշում է. «հայ լրտեսության առջև թույր կանգնելու և նորանոր զանգվածային ապստամբությունները կանխելու համար, Էնվեր փաշան մտադիր է օգտվել պատերազմական (բացառիկ) վիճակից և փակել մեծ թվով հայկական դպրոցներ, արգելել հայերեն նամակագրությունը, արգելել հայկական թերթերի հրատարակությունը և այժմ հայերի ապստամբության կենտրոններից արքորել ամեն կասկածելի ընտանիք ու արտաքսել դեպի Միջագետք: Նա թախանձուսդին խնդրում է (խոսքը Էնվերի մասին է Ս.Ս.), որպեսզի մենք նրան խաչընդոտներ չհարուցենք»¹:

Գրելով այս ամենը, հասկանալի է, որ դեսպանը չէր կարող նկատի չունենալ այն հանգամանքը, թե համաշխարհային հասարակական կարծիքը կդատապարտեր նաև Գերմանիային՝ Թուրքիայի ավագ դաշնակցին: Ելնելով այդ հանգամանքից, դեսպանն իր հեռագրում նշում է. «այս միջոցներն անշուշտ մեծ խստություն են հայ ժողովրդի նկատմամբ: Սակայն, իմ կարծիքով, մենք դրանք ըստ ամենայնի, անշուշտ, մեղմացնելու ենք, բայց սկզբունքորեն չենք արգելելու: Ռուսաստանի կողմից հրահրված հայկական գրգռությունները (Wühlarbeit) այնպիսի չափերի են հասել, որ սպառնում են Թուրքիայի գոյությանը»²: Այս տողերի հեղինակն, իհարկե, լավ գիտեր, որ հայ տղամարդիկ հիմնականում թուրքական բանակում էին, իսկ քաղաքներում ու գյուղերում մնացել էին միայն ծերերը, կանայք ու երեխաները: Սակայն գիտակ լինելով այս ամենին, դեսպանը գրում է. «կխնդրեմ դուրսդ Լեփսիուսին և գերմանահայ կոմիտեին տեղեկություն տրվի, որ ի նկատի ունենալով Թուրքիայի քաղաքական ու ռազմական վիճակը, դժբախտաբար, անխուսափելի են հիշյալ միջոցները»³: Իր հեռագրի վերջում Վանգենհայմը հաղորդում է, որ վերոհիշյալի մասին գաղտնորեն տեղեկացրել է Էրզրումի, Ադանայի, Հալեպի, Մոսուլի, Բաղդատի հյուպատոսարաններին⁴: Դրանով

1. *Ibid.*, S. 79.

2. *Ibid.*

3. *Ibid.*, S. 79.

4. *Ibid.*

չբավարավեց Հ.Վանգենհայմը: Նա հասավ այն բանին, որ 1915 թվականի հուլիսի 4-ին գերմանական կառավարության անունից Կոստանդնուպոլսի կայզերական դեսպանության կողմից արվեց հետևյալ հայտարարությունը. «Արևելյան Անատոլիայի նահանգների հայ ժողովրդի դեմ թուրքական կառավարության վճռած ճնշիչ միջոցառումները թելադրված լինելով ռազմական պատճառներով և օրինական պաշտպանական միջոց հանդիսանալով, գերմանական կառավարությունը հեռու է դրանց գործադրությանը հակադրվելուց, քանի որ այդ կարգադրությունը նպատակ ունի ամրապնդելու Թուրքիայի ներքին դրությունը և կանխելու զանազան ապստամբությունների փորձերը: Այս կապակցությամբ գերմանական կառավարության տեսակետները լիովին համընկնում են այն սեկնաբանություններին, որոնք տրվել են Բարձր Դռան կողմից...»¹:

Միթե՞ պարզ չէ, որ նման հայտարարությունը երիտթուրքերի ձեռքին մի գեներ էր իրենց ոճրագործությունները ազատորեն շարունակելու համար: Փաստորեն, կայզերական Գերմանիան դրանով ոչ միայն արդարացնում էր թուրքական բարբարոսների կողմից կազմակերպված մեծ եղեռնը, այլև պաշտպանում էր այն: Ահա թե ինչպիսին էր գերմանական կառավարող շրջանների դիրքը հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջման հարցում:

Հասկանալի է, որ գերմանական դեսպանության կողմից հրապարակված պաշտոնական հուշագրից հետո հայ բնակչության պաշտպանության վերաբերյալ կայզերական դեսպանների ու զանազան դիվանագետների հայտարարությունները ոչ մի արժեք չէին կարող ներկայացնել: Իրենց ձեռքի տակ ունենալով նման փաստաթուղթ, թուրքական իշխանությունները ոչ մի նշանակություն չէին տալիս Գերմանիայի այս կամ այն աստիճանավորի որևէ բողոքին: Ընդհակառակը, թուրքական կառավարող շրջաններում և մամուլի օրգաններում պրոպագանդվում էր այն միտքը, որ գերմանացիները ոչ միայն համաձայն են հայկական կոտորածներին, այլև պաշտպանում են դրանք: Անհանգստացած դրանից, կայզերական Գերմանիայի կառավարողներից մեկը՝ Հոհենլոռեն, 1915 թվականի օգոստոսի 11-ին հատուկ հեռագիր է ուղարկում Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը, Տրապիզոնի, Էրզրումի, Ադանայի, Հալեպի, Մոսուլի հյուպատոսություններին, որի մեջ պարզ նշում է, որ իրեն հասած տեղեկությունների համաձայն, թուրքական սպաները և զանազան անձինք տարբեր առիթներով պնդում են, թե իբր «մենք մեղավոր ենք այդ հանցանքի մեջ»²:

1. *Ibid.*, S. 96-97.

2. *Ibid.*, S. 12.

Լավ գիտակ լինելով Օսմանյան կայսրության մեջ տեղի ունեցող հայերի կոտորածների մասին, կայգերական Գերմանիայի դիվանագիտության ղեկավարներից մեկը՝ Յիմերմանը, Կոստանդնուպոլսի իր դեսպանին ուղղակի ցուցում է տալիս հայտնել թուրքական կառավարությանը հետևյալի մասին. «Թուրքական կաթինետի մեր քարեկամները պետք է ըմբռնեն, որ մենք մեր դեմ ուղղված ամբաստանության պատճառով էլ մեծապես շահագրգռված ենք այդ անկարգությունները սանձահարելու մեջ»¹:

Այսպիսով, Յիմերմանը հայերին կոտորելը հիմնավորում է կարծեցյալ անկարգություններով: Յիմերմանի այդ հեռագիրը, որն ուղարկված է 1915 թվականի օգոստոսի 18-ին, բացահայտորեն մերկացնում է կայգերական Գերմանիայի թրքամոլ ու հայատյաց տրամադրությունները:

Այդ աշխատություններում նա հենվելով Թուրքիայում գերմանական հյուպատոսների տեղեկագրերի վրա, որոնք թուրքական ոճրագործ քաղաքականության պերճախոս վկաներն են, ցույց է տալիս, որ ոճրագործի ձեռքերը կասեցնող չի եղել և որ գերմանական կառավարությունը ոչ մի ազդեցիկ միջոցի չի դիմել հայերի ջարդերը դադարեցնելու գործում: Գերմանական իշխանությունները աշխատել են իրենց գործողություններն այդպիսով «պատերազմական պատճառներով», իսկ տեղի ունեցած ոճրագործություններն էլ պատկերել են նենգափոխելով կամ ուղղակի սքոդելով:

Յոհաննես Լեփսիուսը մատնանշում է, որ երբ սկսվել էր հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը, գերմանական դեսպանությունը չէր ցանկանում այդ ամենին արգելք հանդիսանալ: Յո.Լեփսիուսն այդ բանը բացատրում է նրանով, որ գերմանական դեսպանությունը գործում էր թուրքական կառավարության ազդեցության տակ «հավատում էր նրա հորինած ամեն ստին» և ինքն էլ իր հերթին թուրքական դաժանությունները «ներկայացնում էր որպես արդարացի միջոցառումներ»²:

Թրքամոլ Հ.Վանգենհայմը 1915 թվականի հունիսի 17-ին ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին գրած իր նամակում ցիտում է ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեյի այն խոսքերը, որ «Բարձր Դուռը ցանկացել էր օգտվել համաշխարհային պատերազմից, որպեսզի առանց արտասահմանյան դիվանագիտության միջամտության

1. *Ibid.* S. 136.

2. *Ibid.* S. XVI und XXI.

վերջնականապես հաշվեհարդար տեսնի իր ներքին թշնամիների (տեղական քրիստոնյաների) հետ»¹:

Թալեսթ բեյն այդ բանը հայտարարել էր կայզերական դեսպանությանն առընթեր հավատարմագրված դոկտոր Մորդաննին: Դրանից մի քանի օր անց հայ պատրիարքը դեսպանության վերոհիշյալ աշխատակցին հաղորդել էր, որ Դռան քայլերը նպատակ ունեն Թուրքիայից հայ բնակչության շուտափույթ տեղահանմանը, առավել ևս՝ նրա ոչնչացմանը և ոչ թե ժամանակավոր վնասագերծմանը: «Տեղահանությունը նույնպես ծանր է, ինչպես և զանգվածային ոչնչացումը, և զարմանալի չի լինի, եթե հայերը վերջ ի վերջո, նույնիսկ առանց հաջողության հույսի, կսկսեն դիմադրել»²:

Տեղյակ լինելով թուրքական կառավարության հակահայկական ծրագրերին ու գործողություններին, 1915 թվականի հուլիսի 7-ին Հ.Վանգենհայնը կանցլեր Բեթման Հոլվեգին հայտնում է, որ թուրքական «կառավարությունը իրականում խնդիր է դրել թուրքական կայսրությունում ոչնչացնել ամբողջ հայ ազգը»³: Դեսպանը հաղորդում է, որ «դեռևս 14 օր առաջ հայկական բնակչության արտաքսումն ու տեղահանությունը սահմանափակվում էին մոռավորապես պատերազմական գործողությունների արևելյան թատերաբեմի ներձակա մահանգներով, ինչպես նաև Ադանայի մահանգի մի քանի շրջաններով: Դրանից հետո Դուռը որոշում ընդունեց այդ գործողությունները տարածել Տրապիզոնի, Մամուրետ ուլ- Ազիզի և Սեբաստիայի մահանգների վրա և ձեռնամուխ եղավ իրագործելու վերոհիշյալը, չնայած այն բանին, որ երկրի այդ մասերը որևէ թշնամական ներխուժման սպառնալիքի տակ չեն գտնվում»⁴:

Այդուհանդերձ, Հ.Վանգենհայնը հավատարիմ է մնում իր թրքամոլ ու հայատյաց քաղաքականությանը և հայերի տեղահանությունն ու կոտորածները ներկայացնում է որպես «նախազգուշական լայն միջոցառումներ հայկական շարժման ծավալման նկատմամբ»⁵: Վանգենհայնը նույն կեղծիքը պնդում էր իր հաջորդ հաղորդման մեջ⁶: Ավելին, հայկական կոտորածների ժամանակ, որպես Էրզրումի

1. *Lepsius J., Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Potsdam, 1919, S. 84.*

2. *Ibid.*

3. *Ibid., S. 94.*

4. *Ibid.*

5. *Ibid., S. 63.*

6. *Ibid.*

հյուպատոսի վկայությունների պատասխան, հրահանգ է ուղարկում, որպեսզի հյուպատոսները խուսափեն հայերին պաշտպանելու որևէ գործողություններից¹: Դրա հետ միաժամանակ, կայզերական Գերմանիայի պաշտոնական շրջանները գործադրում էին բոլոր միջոցները, որպեսզի Գերմանիայի, ամբողջ աշխարհի հասարակայնությանը չներկայացվեին թուրքական ոճրագործությունները և արևմտահայության ողբերգական իրադարձությունների մասին իրողությունները:

Յուհաննես Լեփսիուսը մատնանշում է, որ Արևմտյան Հայաստանի և ընդհանրապես հայերի մասին ճշմարիտ տեղեկություններ հրապարակելը գերմանական գրաքննության կողմից արգելված էր²:

Յու. Լեփսիուսի գրքում ցույց է տրված, որ Գերմանիայում քիչ բան չտպագրվեց հայերի տեղահանության ու կոտորածների մասին, սակայն կառավարող շրջանները ջանքեր չէին խնայում հերքելու կամ մեղմացնելու այն բարբարոսությունները, որոնք կատարվում էին Արևմտյան Հայաստանում:

Յու.Լեփսիուսը և շատ բարի կամք ցուցաբերած գործիչներ գերմանական դեսպանության միջոցով առաջարկում էին կայզերական Գերմանիայի կառավարիչներին, որպեսզի նրանք օգնեն հայերի ցեղասպանությունը դադարեցնելուն: Այդ նպատակով, օրինակ, առաջարկվում էր դեսպան Վանգենհայմին, որ նա հյուպատոսություններ հաստատեր Վանում, Բաղեշում և այլ տեղերում, որոնք իրենց վրա կստանձնեին հայերի պաշտպանության գործը: Դեսպան Վանգենհայմը ոչ միայն մերժում էր այդ առաջարկները, այլև իր դիվանագետներից մեկի՝ Շվարցի միջոցով կանցլերին հայտնում էր, որ Թուրքիան դյուրով իր ներքին գործերին միջամտություն կզգա, մանավանդ այն դեպքում, երբ թուրքական բնակչության մոտ աննպաստ տրամադրություն էր ստեղծվել հայերի նկատմամբ³:

Թուրքիայում գերմանական դեսպանների մեջ յուրահատուկ տեղ է գրավում կոմս Վուլֆ Մետերնիխը, որը բավականին բարյացակամ էր տրամադրված հայությանը և անձամբ դեմ էր հայկական կոտորածների քաղաքականությանը: 1915 թվականի դեկտեմբերի 7-ին, ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին Մետերնիխն անկեղծորեն գրում էր. «Գողոթներն օգուտ չունեն, և թուրքական այն ժխտումները, թե իբր նոր տեղահանություն տեղի չի ունենա, անիմաստ են... Եթե կանխվեն,

1. Lepsius J. Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Potsdam, 1919, S. 26.

2. Ibid., S. 202.

3. Ibid.

ապա դրա համար անհրաժեշտ են խստագույն միջոցներ...»¹: Այնուհետև Վուֆ Մետերնիխը շարունակում է իր միտքը. «Եթե ռազմական միջոցներով չենք համարձակվի հանտատական քայլեր անելու, այդ դեպքում ուրիշ բան չի մնա, բացի նրանից, որ ապարդյուն բողոքներով ոչ թե կօգնենք, այլ կվատթարացնենք վիճակը, և ականատես կլինենք, թե ինչպես մեր դաշնակիցը կշարունակի կոտորածը»²:

Վուֆ Մետերնիխը Թուրքիայում որպես գերմանական դեսպան աշխատեց 1915 թվականի նոյեմբերի 15-ից մինչև 1916 թվականի հոկտեմբերի 3-ը: Դեսպանի պաշտոնում իր գործունեության ընթացքում Վուֆ Մետերնիխը համառորեն բողոքներ էր ներկայացնում թուրքական իշխանություններին՝ հայկական կոտորածները դադարեցնելու համար: Նա պահանջում էր, որ չվերացվեն հայկական որբանոցները, հայ աղջիկները չտարվեն հարեմներ, իսկ հայ տղաները բռնի չտեղափոխվեն թուրքական որբանոցներում և չխլամացվեն³: Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին ուղղած նամակում, Վուֆ Մետերնիխը խնդիր էր դնում «մասնույի մեջ հայերի դեմ հալածանքների մասին դժգոհություն արտահայտել»⁴:

Վուֆ Մետերնիխի այդպիսի բողոքները վատ էին ընդունվում գերմանական պաշտոնական շրջաններում: 1916 թվականի սեպտեմբերի 29-ին ռայխստագի նիստում Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության պետական քարտուղար ֆոն Յագովը խիստ քննադատության է ենթարկում Վուֆ Մետերնիխի գործունեությունը: Նա հայտարարում է, որ «Հայկական հարցում սկզբից ևեթ Դռան առջև ազդեցիկ բողոքներ են բարձրացրել:

Թերևս պատերազմից հետո, երբ մեր պայմաններն ավելի նպաստավոր կլինեն, քան այսօր, մենք գուցե և կարողանանք մեր ամբողջ բանակցությունները հրապարակել: Կարող եմ Ձեզ մտերմորեն պատմել, թե մեր դեսպանը (խոսքը Վուֆ Մետերնիխի մասին է Ս.Ս.) այնքան առաջ է անցել, որ Մեծ Վեզիրի ու ներքին գործերի նախարարի գայրույթն է առաջացրել: Նրա գործունեության առաջին երեք ամիսներից հետո հիշյալ պաշտոնյաները ասել են, որ ըստ երևույթին, բացի հայկական հարցով իրենց ծանձրացնելուց դեսպանն ուրիշ

1. *Ibid.* S. 202

2. *Ibid.*

3. *Ibid.*, S. 201-202.

4. *Ibid.*

անելիք չունի... Կարող եմ ասել, թե մենք արել ենք, ինչ որ կարող էինք: Վերջին միջոցը, որ մնում էր մեզ, դա Թուրքիայի հետ մեր դաշնակցությունը լուծարքի ենթարկելն է: Դուք պետք է հասկանաք, որ այդպիսի որոշման մենք չենք կարող գնալ: Հայերից ավելի, որքանով էլ որ զուտ մարդասիրական տեսակետներով ողբանք նրանց վիճակը, մեր զավակներն ու եղբայրներն ավելի բարձր են, որոնք ծանր մարտերում ստիպված թափում են իրենց թանկագին արյունը, ունեն թուրքերի օժանդակության անհրաժեշտությունը: Դա այդպես է, որովհետև նրանք մեր Հարավարևելյան կողմը պատսպարելու գործում մեզ էական ծառայություններ են մատուցում: Դուք պետք է ինձ հետ համամիտ լինեք, որ մենք չենք կարող անչափ հեռու գնալ, և թուրքերի հետ մեր դաշնակցությունը դեմոսագիայի ենթարկենք, որոնց սաստիկ դժգոհացրել ենք հայկական հարցի մասին իրոք մեր մշտական բողոքներով»¹:

Իհարկե, միամտություն կլիներ համաձայնվել ֆոն Յագովի հետ այն հարցում, որ հայկական կոտորածների դադարեցումը կհանգեցներ գերմանա-թուրքական դաշնակցության կազմալուծմանը: Պարզ է, որ Գերմանիան կարող էր զանազան ազդեցիկ միջոցներ գտնել և արգելել հայկական կոտորածները: Այս կապակցությամբ արժե հիշեցնել գերմանական մեկ ուրիշ դեսպանի (Բերնշտորֆի) գրությունը արտաքին գործերի նախարարությանը: 1918 թվականի օգոստոսի 25-ին դեսպանը գրում է, որ «եթե Հայաստանի կառավարության և բարձրագույն հոգևորականության օգնության հուսահատական կոչերն անխելի մնան, ապա այդ հին քրիստոնյա ժողովրդի բնաջնջման պատասխանատվությունը ընդմիջտ պետք է ծանրանա Գերմանիայի և Ավստրիայի վրա: Պատմությունը չպետք է ու չի կարող ընդունել, թե միջին Եվրոպայի այս երկու մեծ քրիստոնյա տերությունները անկարող էին, զոնե այստեղ, որտեղ դրված էր մի ամբողջ ժողովրդի լինելու կամ չլինելու հարցը, իրենց կամքը պարտադրելու իրենց ասիական դաշնակցին»²:

Ճշմարտությունը կայանում է նրանում, որ հայկական հարցում կայգերական Գերմանիան ոչ միայն չէր դատապարտում, այլ սիրաշահում էր իր դաշնակից Թուրքիային:

Արդարամտությամբ ու մարդասիրությամբ հայտնի էր Էրզրումում կայգերական Գերմանիայի հյուպատոս Շոյբներ-Ռիխտերը: 1915

1. *Ibid.* S. 294

2. *Lepsius J., Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Potsdam, 1919, S. 431.*

թվականի հունիսի 2-ին Կոստանդնուպոլսում գերմանական դեսպանությանն ուղղված հեռագրում նա պարզ հայտնում էր, որ Արևմտյան Հայաստանից հայերի «այդ մեծ մասշտաբի տեղահանությունը հավասարագոր է զանգվածային սպանությանը»¹: Նա մատնանշում էր, որ «հայերի տեղահանման վերաբերյալ գլխավոր հրամանատարի հետ իր բանակցությունները դրական արդյունքի չհանգեցրին: Հայկական բնակչությունը բոլոր հարթավայրերից, հավանական է և Էրզրումից, պետք է արտաքսվի Դեռ էլ Ջորջի կողմը... Ռազմական բնույթի պատճառաբանությունները չեն կարող հիմնավորել այդ ակցիաները, որովհետև տեղական հայության ապստամբության հնարավորությունը բացառված է, քանի որ տարազգայիները ծեղունիներ, կանայք ու երեխաներ են: Հայերը, որոնք իսլամություն են ընդունում, չեն արտաքսվում: Իմ տեսած հայերի թողած գյուղերը քարուքանդ են արվել, ավերվել է նաև Կիզիլ վանքը, եկեղեցին ամայացվել է»²:

Հայկական կոտորածներին լավ տեղյակ Շոյբներ-Ռիխտերը 1915 թվականի հունիսի 18-ին հեռագրում է Կոստանդնուպոլիս այն մասին, որ «Էրզրումից մինչև Էրզինջան և Խարպուտ, ամբողջ ճանապարհներով փռված են քրդերի կողմից սպանված հայերի դիակները: Տղամարդիկ ու երեխաները մորթված էին, իսկ կանայք՝ բռնաբարված»³: Մեկ ուրիշ հեռագրով (1915 թվականի օգոստոսի 5-ին) Շոյբներ-Ռիխտերը հաղորդում է, որ «ճանապարհներին մորթված, խոշտանգված հայերի թիվը հասնում է մոտ 20000-ի»⁴:

1915 թվականի հուլիսի 28-ին Շոյբներ-Ռիխտերը գերմանական դեսպան Վանգենհայմին ուղարկված գրության մեջ նշում է, որ տեղական իշխանությունները «փրենց վերջնական նպատակն են համարում հայերի լրիվ ոչնչացումը Թուրքիայում: Պատերազմից հետո «մեզ մոտ՝ Թուրքիայում, այլևս հայ չի մնա», այսպիսին է բառացիորեն մի հեղինակավոր անձնավորության արտահայտությունը:

Քանի որ այդ նպատակին չի կարելի հասնել ջարդերի տարբեր ձևերի օգնությամբ, այստեղ այն հույսին էին, որ զրկուսները և անսովոր եղանակը մինչև Միջագետք նույնիսկ երկարատև ճանապարհի ընթացքում կվերջացնեն ամեն ինչ: Հայկական հարցի

1. *Ibid.*, S. 80.

2. *Ibid.*

3. *Ibid.*, S. 86.

4. *Ibid.*, S. 117.

այդ «լուծումը» իդեալական է թվում ծայրահեղ ուղղության բոլոր կողմնակիցներին, նրանց թվին են պատկանում համարյա բոլոր զինվորականներն ու կառավարական աստիճանավորները»¹:

Շուրքներ-Ռիխտերը հենվելով կոնկրետ փաստերի վրա, պարզ գրում էր դեսպանությանը, որ «հայերի տարագրության համար ռազմական նկատառումներ գոյություն չունեն», քանի որ «արտաքսվում են գլխավորապես կանայք ու երեխաները»: Նա մատնանշում էր, որ էրզրումի վկայեթի «հայերի ապստամբություն չի սպասվում և այդ պատճառով էլ դաժան աքսորի վերաբերյալ կարգադրությունն անհիմն է»²:

Գերմանական դիվանագետների մեջ իր օբյեկտիվությամբ ու մարդասիրությամբ ուրույն տեղ է գրավում Հալեպի հյուպատոս Ռոսլերը:

1915 թվականի հուլիսի 27-ին գերմանական դիվանագետ Ռոսլերը Հալեպից հաղորդում է, որ անհրաժեշտ է գործն այնպես կազմակերպել, որպեսզի «թուրքական պնդումները մուտք չգործեն գերմանական մամուլի մեջ, որով այն տպավորությունն է ստեղծվում, թե գերմանացիք դրանց հետ համամիտ են»³: Հօգուտ գերմանական կառավարությանը համաշխարհային հասարակական կարծիք ստեղծելու նպատակով Հռեյնլոհեն կանցլեր Բեթման Հոլվեգին գրում է (1915 թվականի օգոստոսի 12-ին), որ անհրաժեշտ է «գերմանական մամուլում մալոմանշել թե մենք ամենևին էլ մասնակից չենք հայերի մասսայական բնաջնջման ուղղությամբ թուրքական կառավարության միջոցառումներին»⁴:

Իրականում ինչպիսի՞ տրամադրություններ կային արևմտահայության նկատմամբ կայգերական Գերմանիայի կառավարող շրջաններում: Իշխանություններն արգելեցին Յոհաննես Լեփսիուսի տեղեկագիրը, այսինքն վիճակը պատկերող փաստերը հրապարակելը: «Գերմանա-հայ ընկերությունը» չէր կարող ազատ գործել, հնարավոր չէր ազատորեն կազմակերպել հայ որբերի օգնության գործը: Այդ ամենի փոխարեն գերմանական մամուլի առանձին օրգաններ լրիվ խեղաթյուրում էին իրականությունը և գործն այնպես էին պատկերացնում, որ իբր ջարդարարները ոչ թե թուրքերն են, այլ հայերը: Բանն այնտեղ էր հասել, որ նույնիսկ փաստ էր բերվում, թե իբր

1. *Ibid.*, S. 113.

2. *Ibid.*, S. 71.

3. *Ibid.*, S. 112.

4. *Ibid.*, S. 127.

Վանի հայությունը 180.000 մահմեդական է կոտորել¹: Հասկանալի է, որ դա միայն անհեթեթություն էր:

1915 թվականի նոյեմբերի 16-ին, ռալիսականցիներ ֆոն Բեթման Հոլվեգին ուղարկած նամակում Ռոսլերը քննադատության է ենթարկում «Norddeutsche Allgemeine Zeitung»-ի 1915 թվականի հոկտեմբերի 28-ի համարում (նո. 299) Բեռլինի թուրքական դեսպանության կողմից հրապարակած կեղծ տվյալները, որոնք վերաբերում էին հայկական կոտորածին: Ռոսլերը ցույց է տալիս, որ թուրքական իշխանությունները գերմանական մամուլի առանձին օրգանների աջակցությամբ խեղաթյուրում են իրականությունը, փաստելով ներկայացնում են ծուռ հայելու մեջ: Իր նամակի վերջում Ռոսլերը գրում է. «Ես նպատակ չունեմ այս նկարագրությամբ պաշտպանելու մեկ կողմին կամ գրելու մյուս կողմի դեմ, սակայն իմ պարտքն են համարում, Ձերոյ Գերագանցություն, իմ ծառայության շրջանակներում տեղի ունեցած իրադարձությունները ներկայացնել այնպես, ինչպես իրականությունն է»²:

Հյուսիստոս Ռոսլերը դեսպան Գրաֆ Վոլֆ Մետերնիխին ուղարկած գեկուցագրում (1916 թվականի հունվարի 3-ին) պարզ նշում է. «հաճախ ծանուցված է տեղեկագրերում և այժմ էլ հաստատված է ներկա իրադրությամբ, որ կառավարության օրգանները գրգռում են ժողովրդին և հորդորում հայերի բնաջնջումը...»³:

1915 թվականի օգոստոսի 16-ին Քոնիայում ապրող մի շարք գերմանացիներ ղիմեցին Կոստանդնուպոլսի գերմանական դեսպանությանը մի նամակով, որտեղ մերկացնում են ոչ միայն թուրքական բարբարոսների անմարդկային քայլերը, այլև, փաստորեն, քննադատում են գերմանական կառավարող շրջանների անտարբեր վերաբերմունքը հայերի կոտորածների նկատմամբ: Գերմանական գործիչների գրած նամակում նշվում է, որ Թուրքիայում երիտթուրքերի ձեռք առած բոլոր միջոցները, հավանական է, հանգեցնում են հայերի լրիվ ոչնչացմանը:

«Այդ անմարդկային վերաբերմունքը, նշված է նամակում, համաշխարհային պատմության մեջ անջնջելի խայտառակ բիծ է ոչ միայն թուրքերի, այլև մեզ՝ գերմանացիներիս համար, եթե մենք այդ գործին նայենք ձեռքերս ծալած ու թույլ տանք այդ ժողովրդի

1. *Lepsius J., Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Potsdam, 1919, S. LXXIV.*

2. *Ibid., S. 192-194.*

3. *Ibid., S. 224.*

ոչնչացումը: Լիովին անկախ ամեն ինչից, եթե կործանվի այդ աշխատասեր ժողովուրդը, նման գործողությունների այդպիսի վատթար ձևը հակասում է երկրի տնտեսական դրության շահերին, ըստ որում տուժում են և՛ գերմանական ձեռնարկությունները:

Եթե ներքո ստորագրյալները իրենց վրա համարձակություն են վերցնում այդ փաստերի մասին հաղորդագրություն ուղարկել կայգերական դեսպանությանը, ապա նրանք այդ բանն անում են ենթադրելով, որ դրանք ոչ լրիվ չափով են հայտնի գերմանական կայգերական դեսպանությանը:

Մենք, գերմանացիներս, որ գտնվում ենք կիսաքաղաքակիրթ ժողովրդի մեջ, ամեն օր ստիպված ենք ականատես լինելու այդ զայրացուցիչ վայրագություններին, որպես կուլտուրական պետության ներկայացուցիչներ պարտավորված ենք զգուս բողոքել այդ ամենի դեմ:

Մենք հուսով ենք, որ մեր խնդրանքը կհարգվի և հազարավոր ու շատ հազարավոր անմեղ կանանց ու երեխաների դատավճիռը գոնե կմեղմացվի»¹:

Գիմումի տակ ստորագրել են Անատոլիայում արդյունաբերական-առևտրական բաժնետիրական ընկերության Քոնիայի մասնաճյուղի ղեկավար Վիլի Չեզերը, միջնակարգ դպրոցի ուսուցիչ Գևորգ Բիզելը, գործարանային վարպետ Հայնրիխ Յանսոնը և դիպլոմավորված ինժեներ Յ.Յ.Մաուրերը:

Հայերի մասսայական կոտորածների և բռնի իսլամացման դեմ բողոքով հանդես եկան Գերմանիայի կրոնական հասարակական առաջադեմ մի քանի գործիչներ ու կազմակերպություններ: 1915 թվականի հոկտեմբերի 15-ին Գերմանիայի ռախսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին ներկայացվեց մի նամակ-հուշագիր, որի տակ ստորագրել էին 49 կրոնական, հասարական-քաղաքական գործիչներ ու գիտնականներ: Ստորագրողների թվում էին դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսը, դոկտոր Պաուլ Ռոհրբախը, «Գերմանա-հայ ընկերության» ներկայացուցիչ պաստոր Էվալդ Շտիրը, ռախստագի դեպուտատ Ռ.Մունը, հայտնի պրոֆեսորներ Դ.Բաումգարտեն, Յոհաննես Բուրխհարդը, ֆոն Հարնակը, Յուլիուս Ռիխտերը, Ռ.Չեբերգը, դոկտորներ Կարլ Արսենֆելդը, Հորնեմանը և ուրիշներ:

1. *Lepsius J., Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Potsdam, 1919, S. 134-135*

Նամակ-հուշագրում ասված էր, որ Արևմտյան Հայաստանում թուրքական ոստիկանության, զինվորականության ու քրդերի միջոցով բարբարոսաբար ոչնչացվում է հայ բնակչությունը¹: Նամակի հեղինակները գրում են, որ թուրքական ու քրդական հրոսակախմբերը զազանաբար սպանում էին ծեղերին ու երեխաներին, իսկ աղջիկներին ու երիտասարդ կանանց բաժանում էին գյուղերի միջև կամ ուղարկում հարեմներ²:

Գերմանական մտավորականության ներկայացուցիչները նամակում խնդրում են կանցլեր Բեթման Հոլվեգին «հնարավորին չափ արագ կարգավորել դրությունը»³, որպեսզի արտասահմանի կողմից գերմանական քրիստոնեությանը ներկայացվող մեղադրանքի վտանգը վերացվի:

Իսկ ի՞նչ էին պատասխանում գերմանական հասարակայնության ներկայացուցիչների բողոքներին կայգերական Գերմանիայի կառավարողները: 1915 թվականի նոյեմբերի 12-ին, ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգը գերմանական ավետարանական (եվանգելական) միսիոներական օգնության տնօրեն Ա.Վ.Շրայբերին գրում է. «Կայգերական կառավարությունը, ինչպես մինչև այժմ... իր կարողությունը կգործադրի, որպեսզի քրիստոնյա ժողովուրդները իրենց հավատի համար չհալածվեն»⁴:

Կայգերական կանցլեր Բեթման Հոլվեգը նույն բովանդակությամբ ու նույն ձևով պատասխանում է նաև Մ.Էրցբերգերի նամակին⁵: Կանցլերի դիվանագիտական պատասխանները չէին կարող կանխել հայկական կոտորածները, ընդհակառակը, դրանք փաստորեն, թողտվություն էին թուրքական իշխանությունների ձեռքին հայերի ցեղասպանությունը մինչև վերջ հասցնելու համար: Բեթման Հոլվեգի պատասխաններից հետո, դեսպան Վոլֆ Մետերնիխը 1916 թվականի հուլիսի 10-ին ուղարկված նամակում նրան պարզ հայտնում է հետևյալը. «թուրքական կառավարությունը չի շեղվի՝ հայ ազգը բնաջնջելու միջոցով հայկական հարցը լուծելու իր ծրագրից, ոչ ամերիկյան դեսպանության ու Հոմի պապի պատվիրակների դիմումներով, և ոչ էլ Անտանտայի պետությունների սպառնալիքներով

1. *Lepsius J., Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Potsdam, 1919, S. 183.*

2. *Ibid., S. 184.*

3. *Ibid., S. 188.*

4. *Ibid., S. 191.*

5. *Ibid.*

կամ Արևմուտքի հասարակական կարծիքով...»¹ հայկական կոտորածները չեն դադարեցվի:

Վոլֆ Մետերնիխը միանգամայն ճիշտ էր: Հայկական կոտորածները կարելի էր սկզբում կանխել և ապա դադարեցնել Թուրքիայի նկատմամբ ոչ սովորական, այլ արտակազ իրավունքներ ունեցող կայզերական Գերմանիայի կողմից, բայց կոնկրետ ու կտրուկ միջոցներով և ոչ թե դիվանագիտական նամակներով:

---

1. *Ibid.*, S. 280.

Յ Ո Հ Ա Ն Ն Ե Ս Լ Ե Փ Ս Ի Ո Ւ Ս Ը Ե Վ Բ Ե Ռ Լ Ի Ն Յ Ա Ն Դ Ա Տ Ա Վ Ա Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ը

1921 թվականի հունիսի 2-3-ը Բեռլինի օկրուգային դատարանում տեղի ունեցավ Թալեաթ փաշայի սպանության համար ամբաստանված ուսանող Սողոմոն Թեխլիրյանի դատավարությունը: Այդ դատավարության նիստում հանդես եկավ նաև 62 տարեկան դոկտոր, ավետարանական իրավասու գրող Յոհաննես Լեփսիուսը: Նա իր ելույթում անարգանքի սյունին գամեց հայ ժողովրդի դահիճներ Թալեաթին, Էնվերին և մյուսներին, պաշտպանեց հայության արժանապատվությունը: Դատարանի առջև նա հայտարարեց, որ հայերի «ընդհանուր տեղահանությունը որոշեց երիտթուրքական կոմիտեն՝ հանձինս Թալեաթ փաշայի, որպես ներքին գործերի նախարարի և Էնվեր փաշայի, որպես ռազմական նախարարի: Այն իրագործվեց երիտթուրքական կազմակերպության միջոցով: Տեղահանությունը, ընդհանուր աքսորը, որն արդեն որոշված էր 1915 թվականի ապրիլին, վերաբերում էր իր պատմական հայրենիքում ապրող ամբողջ հայ ժողովրդին: Թուրքիայի բնակչության մեջ պատերազմից առաջ հաշվվում էր 1.850.000 հայ¹: Իհարկե, Թուրքիայի նման երկրում բացարձակ ստույգ մարդահամար չկար: Վերոիշյալ թիվը բերվում է վիճակագրական տվյալներից, որը համաձայնեցված է հայ պատրիարքարանի մարդահամարների հետ: Պատերազմից առաջ հայ բնակչությունը սփռված էր եվրոպական Թուրքիայում (Կոստանդնուպոլիս, Ալքիանապոլիս, Ռոդոսքո) և ասիական Թուրքիայում (Անատոլիա, Կիլիկիա, Հյուսիսային Ասորեստան, Մյոջագզետք): Հայերի մեծ մասն ապրում էր Արևելյան Անատոլիայում, Հայկական լեռնաշխարհում, այդ ժողովրդի հինավուրց հայրենիքում, Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիլի, Սեբաստիայի, Խուրբերդի վիլայեթներում (նահանգներում): Արևմտյան Անատոլիայում բնակչության զանգվածային մասը կենտրոնացված էր Կոստանդնուպոլսում, Մարմալայի հարավային ծովեզերքին: Հարավային Անատոլիայում է

1. *Der Prozeß Talaat Pascha. Stenographischer Bericht über die Verhandlung gegen den des Mordes an Talaat Pascha angeklagten armenischen Studenten Solomon Teilirian vor dem Schwurgericht des Landgerichts III zu Berlin. Aktenzeichen: C.J. 22/21, am 2. und 3. Juni 1921.*

Mit einem Vorwort von Armin T. Wegner und eimen Anhang. Berlin, 1921, S. 56.

Կիլիկիան՝ Տավրոսի տափաստանով, Ալեքսանդրետի ծովածոցի մոտ գտնվող հյուսիսային սիրիական մարզերով, որոնք հին հայկական հայրենիքի մի մասն են կազմում: Անատոլիայի ամբողջ հայ բնակչությունը բարձրագույն հրամանատարության հրամանով տեղահանվեց դեպի Միջագետքի անապատի հյուսիսային ու արևելյան եզրը՝ Տեր Ջոր, Ռակկա, Մեսքենե, Ռաս-էլ-Աին մինչև Մոսուլ: Յո.Լեփսիուսի տվյալներով տեղահանվեց մոտ 1.400.000 հայ:

Ի՞նչ էր նշանակում այս տեղահանությունը: Յո.Լեփսիուսը հետևյալ պարզ ու հստակ պատասխանն է տալիս. «Թալեաթի ստորագրած մի հրամանի մեջ կա հետևյալ արտահայտությունը. «տեղահանությունը՝ ոչնչացնում է»¹: Ամեն ինչ տեղի ունեցավ այդ հրամանագրի համաձայն, որովհետև Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթներից դեպի հարավ տեղահանված բնակչության միայն 10%-ը արքունավայր հասավ, մնացած 90%-ը սպանվեց ճանապարհին: Բացի ոստիկանների կողմից վաճառված և քրտերի կողմից առևանգված կանանցից ու աղջիկներից, մնացածը սովահարությունից ու ուժասպառությունից մահացավ: Այն հայերը, որոնք Արևմտյան Անատոլիայից, Կիլիկիայից և Հյուսիսային Սիրիայից քշվեցին անապատ, հավաքվեցին համակենտրոնացման ճամբարներում և ոչնչացվեցին սովից կամ պարբերական ջարդերից: Յո.Լեփսիուսը ցույց է տվել, որ երբ համակենտրոնացման ճամբարները մարտկանց նոր խմբերով էին լցվում, ոստիկանները նրանց հոծ զանգվածներով անապատ էին տանում և այնտեղ էլ մորթում: Նա մեջբերում է կատարում թուրքերի հայտարարություններից, որ նրանք համակենտրոնացման ճամբարների գաղափարին հանգել էին անգլիացիների օրինակով, որոնք նույն ձևով էին վարվում բուրբերի հետ Հարավային Աֆրիկայում: Պաշտոնապես հայտարարվում էր, որ տեղահանությունները միայն նախազգուշացնող միջոցներ են, սակայն թուրք պաշտոնյաները բացահայտորեն խոստովանում էին, որ տեղահանության նպատակը հայ ժողովրդի ոչնչացումն է: Այնուհետև Յո.Լեփսիուսը հայտարարում է. «Ինչ որ ես ձեզ ասում եմ, բխում է նաև կայզերական Գերմանիայի դեսպանության արտաքին գործերի

1. *Der Prozeß Talaat Pascha. Stenographischer Bericht über die Verhandlung gegen den des Mordes an Talaat Pascha angeklagten armenischen Studenten Solomon Teilirian vor dem Schwurgericht des Landgerichts III zu Berlin. Aktenzeichen: C.J. 22/21, am 2. und 3. Juni 1921*
Mit einem Vorwort von Armin T. Wegner und einem Anhang. Berlin, 1921, S. 56-57.

2. *Ibid.*, S. 57.

նախարարության՝ այն փաստաթղթերից, որոնք ես հրատարակել եմ: Դա հատկապես ակնհայտ է գերմանական հյուպատոսների և Կոստանդնուպոլսում գերմանական դեսպանների գեկուցագրերից:

Դուք այստեղ լսեցիք Թեհլիրյանի և տիկին Թերզիբաշյանի երկու գեկույցը իրենց տառապանքների ու տեսածների մասին: Նման գեկույցները իրենց մանրամասնություններով, որոնք անձնական թշվառությունների օրինակներ են, հրապարակված են մեծ մասամբ գերմաններեն, մասամբ էլ ամերիկյան ու անգլիական հրատարակություններում: Իրողություններն անտարակուսելի են: Կատայման եղանակները ամենուրեք մմանվում են այնպիսիների հետ, որոնց մասին այստեղ պատմեցին Թեհլիրյանը և տիկին Թերզիբաշյանը: Բնականորեն հարց է ծագում. ինչպե՞ս հնարավոր դարձավ, որ այդպիսի կարճ ժամանակում մեկ միլիոն մարդ ոչնչացվեց: Դա հնարավոր դարձավ այն վայրագ մեթոդների իրագործման շնորհիվ, որ ապացուցվեց նաև Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած Թալեաթ փաշայի և նրա գործակիցների դատավարության ժամանակ ռազմական դատարանի բացահայտած նյութերով¹: Թուրքական զինվորական դատարանի կազմի մեջ մտնում էին հայերի ցեղասպանության ակամատես զորահրամանատարներ, որոնք լավ գիտակ էին պատերազմական գործերին: Ռազմական դատարանի ընդունած մեղադրանքի հինգ կետից առաջինը վերաբերվում էր հայերի ջարդերին: Ռազմական դատարանի 1919 թվականի հուլիսի 5-ին կայացրած վճռով հայերի տեղահանության ու ցեղասպանության բոլոր գլխավոր հեղինակները՝ Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը և ղոկտոր Նազիմը դատապարտվեցին գնդակահարության:

Այնուհետև Յո.Լեփսիուսը հայտարարեց, որ «Հայերի ոչնչացման մասին հրամանի կատարումը ապահովվեց նրանով, որ Կոստանդնուպոլսից այն հանձնարարվեց վալիներին (կուսակալներին՝ Ս.Ս.), մութեսարիֆներին (նահանգապետերին՝ Ս.Ս.) և գայմագամներին (քաղաքագլուխներին՝ Ս.Ս.), այսինքն՝ թուրքական տեղական իշխանությունների ղեկավարներին և զանազան պաշտոնյաների: Այն պաշտոնյաները, որոնք հանձնարարությունները չէին կատարում, պաշտոնանկ էին արվում: Օրինակ, Հալեպի վալին՝ Ջելալ փաշան, իր

1. *Der Prozeß Talaat Pascha. Stenographischer Bericht über die Verhandlung gegen den des Mordes an Talaat Pascha angeklagten armenischen Studenten Solomon Teilirian vor dem Schwurgericht des Landgerichts III zu Berlin, Aktenzeichen: C.J. 22/21, am 2. und 3. Juni 1921.*

Mit einem Vorwort von Armin T. Wegner und einem Anhang. Berlin, 1921, S.57.

վիլայեթի մեջ տեղահանության հրամանները կատարելը մերժեց: Նա Թալեաթի կողմից պաշտոնագրկվեց և տեղափոխվեց Կոնիա: Այնտեղ նա վարվեց այնպես, ինչպես Հալեպի մեջ, պաշտպանեց մնացած հայերին և տեղահանվածներին իր հովանավորության տակ վերցրեց: Հետևանքն այն եղավ, որ նա այս անգամ էլ պաշտոնանկ արվեց, բայց անպաշտոն մնաց: Նա ամենից ավելի նշանավոր ու արտարակորով վալիներից միակն էր ամբողջ Թուրքիայում: Սակայն մեկ ուրիշ վալի, որը Դիարբեքլիից էր, Ռեշիդ բեյը, ուներ երկու գայմագամ, որոնք նրա ցուցմունքով սպանվեցին այն բանի համար, որ տեղահանության վերաբերյալ հրամանները չէին կատարել: Բռնություններ էին գործադրվում նաև թուրքական հասարակայնության, պաշտոնյաների և զինվորականների դեմ, որոնք տիաճությամբ էին ընդունում կայսրության հրամանները: Երրորդ բանակային կորպուսի հրամանատարը մի հրաման էր արձակել, որով յուրաքանչյուր թուրք, որը հայերին օգնություն ցույց կտար, կսպանվեր իր տան առջև, իսկ տունն էլ կհրկիզվեր: Եթե պաշտոնյաները հայերին օգնելու մեջ «մեղադրվեին», ապա պաշտոնանկ կարվեին և կկանգնեին ռազմական դատարանի առջև¹:

Յո.Լեփսիտսի հրապարակած տվյալներով հայերի ընդհանուր քվից՝ 1.850.000-ից տեղահանվեց մոտավորապես 1.400.000-ը: Մնացած 450.000-ից մոտավորապես 200.000 հոգի աքսորից գերծ մնաց: Նրանք Կոստանդնուպոլսի, Չմյուռնիայի և Հալեպի քաղաքային քնակիչներն էին: Յո.Լեփսիտսի կողմից բերված տեղեկություններով Հալեպի հայերի փրկության գործում որոշակի դեր կատարեց գերմանական հյուպատոս Ռոսլերը, որը սակայն Անտանտայի մամուլի մեջ զրպարտվեց որպես ջարդերի կազմակերպիչներից մեկը: Չմյուռնիայի մեջ գորավար Լիման Ֆոն Չանդերսը որոշ չափով տեղահանությանը արգելք հանդիսացավ: Ըստ Յո.Լեփսիտսի, նման քայլեր կատարել է նաև ֆելդմարշալ ֆոն դեր Գոլցը: Տեղեկանալով, որ Բադդատի հայերը Մոսուլ են աքսորվել, և այնտեղից Մոսուլի հայության հետ դեպի Եփրատ պետք է տեղահանվեն, այսինքն՝ մահվան գիրկը պետք է ուղարկվեն, ֆոն դեր Գոլցը ծանուցում է Մոսուլի վալիին, որ ինքն արգելում է տեղահանությունը: Ելք վալին նոր հրաման ստացավ տեղահանության իրականացման վերաբերյալ, ֆոն դեր Գոլցը հրաժարական տվեց: Որպես պատասխան էնվեր փաշան ֆոն դեր Գոլցի կարգադրության վրա ավելացնում է հետևյալը. «զլխավոր հրամանատարությունը նրան իրավունք չի տալիս

1. *Ibid.*, S. 57-58.

խառնվելու թուրքական պետության ներքին գործերին»¹:

Խոսելով այն մասին, որ Կոստանդնուպոլսում մեծ տերությունների դեսպաններն արգելք հանդիսացան հայերի տեղահանությանը, Յո.Լեփսիուսը հերքում է այն վարկածը, թե իբր հայերի ջարդերը հայ վաճառականության կողմից թուրք բնակչությանը կեղեքելու հետևանքներն են: Նա նշում է, որ ոչ 1895-1896 թվականների կոտորածները, ոչ էլ վերջին ջարդերը մասն պնդումների հետ կապ չունեն: Ինչպես այն ժամանակ, այնպես էլ վերջին անգամ առկա էին թուրքական կառավարության վարչական գործողությունները: Ուղղակիորեն պետք է ասել, որ Կոստանդնուպոլսի, Չմյունխայի, Հալեպի, գլխավոր առևտրական կենտրոնների վաճառականությանը թե այն ժամանակ, թե վերջին անգամ չլիճակվեց կրելու ողբերգություն, քանի որ նա ինքն իրեն կարողացավ փրկագնել: Դրա հետ միաժամանակ, հայ գյուղացիությունը, որը կազմում էր հայ բնակչության 80 տոկոսը, արհեստավորների հետ միասին տեղահանվեցին անապատ և ոչնչացվեցին: Հատկապես արևելյան վիլայեթներից հայ բնակչության մնացած մասը, որ կազմում էր մոտավորապես 250.000 հոգի, սահմանակից վիլայեթների ռուսական գորքի օգնությամբ տեղահանությունից ու կոտորածից փրկվեց և ապաստան գտավ Կովկասում: Հարկ է ասել, որ դատարանում ունեցած ելույթում Յո.Լեփսիուսը դրսևորեց հայերի նկատմամբ Ռուսաստանի վերաբերմունքի և դերի նսեմացում, որի հետ չի կարելի համաձայնվել: Այդ կապակցությամբ նա ասել է, որ ռուսներն այն ժամանակ առաջ շարժվեցին մինչև Վանա լճի արևմտյան եզրերը: Երբ նրանք ավելի ուշ ետ քաշվեցին, իրենց հետ վերցրին հայերին, սակայն ոչ թե հայերին սիրելու պատճառով: Երբ ռուսները դարձյալ առաջ շարժվեցին դեպի նույն վիլայեթները, հայ ընտանիքներին թույլ չտվեցին վերադառնալու իրենց հայրենիքը: Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար Նիկոլայ Նիկոլակիչի գլխավոր շտաբի պետ Յանուշկևիչը, որն այն ժամանակ Կովկասում հրամանատար էր, ծանուցում է, որ Ռուսաստանը իր գրաված շրջաններում հայերի փոխարեն բնակեցնելու է քրդերի և կազակների, որպեսզի դրանով ռազմական լայն գոտի ստեղծի Թուրքիայի դեմ: Միլուկովը, որը ռուսական

1. *Der Prozeß Talaat Pascha. Stenographischer Bericht über die Verhandlung gegen den des Mordes an Talaat Pascha angeklagten armenischen Studenten Solomon Teilirian vor dem Schwurgericht des Landgerichts III zu Berlin, Aktenzeichen: C.J. 22/21, am 2. und 3. Juni 1921.*

Mit einem Vorwort von Armin T. Wegner und eimen Anhang. Berlin, 1921, S.58.

կադետների ղեկավարն էր, այն ժամանակ Դումայում խիստ կշտամբանքներով հայտարարեց, որ ռուսական կառավարությունն անում է այն, ինչ արել էին թուրքերը առաջներում, այսինքն նա ուզում է «Հայաստանն՝ առանց հայերի»: Համենայն դեպս ռուսական առաջխաղացումը 250.000 հայի կյանք փրկեց¹, սակայն ռուսական նահանջը նրանց զրկեց իրենց երկրում մնալուց: Նրանք բնակվեցին Կովկասի շատ աղքատ վայրերում և տարիներ շարունակ սով են ապրել, մեծ զրկանքներ տարել²:

Որպես հայկական հարցի փայլուն գիտակ, Յու.Լեփսիուսը Բեռլինի դատարանում համակողմանիորեն բնութագրել է այդ խնդիրը: Այդ կապակցությամբ նա ասել է. «Ակամայից մարդ ինքն իրեն հարցնում է. ինչպե՞ս հնարավոր եղան պատմության մեջ կատարված ողբերգական այդպիսի դեպքերը: Ես ուզում եմ փորձել պատասխանել հակիրճ:

Հայկական հարցը ինքնաձին տունկ չէ, այլ եվրոպական դիվանագիտության պտուղն է: Հայ ժողովուրդը Ռուսաստանի և Անգլիայի քաղաքական շահերի հակամարտությունների զոհն է: Այդ երկու պետությունների մրցակցությունը Արևելքում սկզբնավորվել է Ղրիմի պատերազմից և Բեռլինի կոնգրեսից: Լոնդոնի և Պետերբուրգի միջև դիվանագիտական շախմատային խաղի մեջ հայը կատարում էր զինվորի դեր, որին երբեմն առաջ էին մղում կամ զոհաբերում: Մարդասիրական ու «քրիստոնյաների հովանավորության» մասին խոստումները պատրվակներ էին միայն: Երբ 1895 թվականին Աբդուլ Համիդը Անգլիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի կողմից ներկայացրած բարենորոգումների ծրագիրը ստորագրելուց հետո կազմակերպեց հայերի ջարդեր, լուրջ Սուլթերին հայտարարեց, որ Անգլիայի համար հայկական հարց այլևս գոյություն չունի: Իշխան Լուբանովը սուլթանին հասկացնել էր սովել, որ նա մտահոգվելու կարիք չունի, քանի որ Ռուսաստանը ռեֆորմների իրականացմանը նշանակություն չի տալիս: Սուլթանը եզրակացությունների հանգեց: Մասունի ջարդը 1894 թվականին, որը ռեֆորմների ծրագրի առիթ հանդիսացավ,

1. *Թայմաթ փաշայի դատավարության, սղագրության, հայերեն, թարգմանության, մեջ նշվում է 350.000, իսկ գերմաներեն, հրատարակությունում՝ 250.000 (հայերեն, հրատարակություն, Երևան, «Արևագուն», 1990, էջ 103, Գերմաներեն, հրատարակություն, Բեռլին, 1921, էջ 59):*

2. *Der Prozeß. Talaat Pascha. Stenographischer Bericht über die Verhandlung gegen den des Mordes an Talaat Pascha angeklagten armenischen Studenten Solomon Teilitrian vor dem Schwurgericht des Landgerichts III zu Berlin, Aktenzeichen: C.J. 22/21, am 2. und 3. Juni 1921. Mit einem Vorwort von Armin T. Wegner und einem Anhang. Berlin, 1921, S.59.*

հազարավոր հայերի կյանք խլեց, իսկ 1895-1896 թվականների ջարդը, որը հաջողեց ռեֆորմների ծրագրին, 100.000 հայի կյանք խլեց: 1915-1918 թվականների ջարդը, որը կանխեց 1913 թվականի¹ ռեֆորմների ծրագիրը, նահատակների թիվը հասցրեց մեկ միլիոնի: 1894-ի, 1895-ի և 1915-ի 100-100.000-1.000.000 սանդղակի հաջորդականությունը այն ջերմաչափն է, որ ներկայացնում է հայերի ջարդերը, աննախադեպ են ցեղասպանությունների համաշխարհային պատմության մեջ²»:

Իր ելույթում Յո.Լեփսիուսը հանգամանորեն վերլուծել է մեծ տերությունների դիրքորոշումներն հայկական հարցում: Այս կապակցությամբ էլ հարկ է ասել, որ Յո.Լեփսիուսը միշտ չէ, որ արդարացի է Ռուսաստանի քաղաքականության ու գործողությունների նկատմամբ: Նրա գնահատումներում որոշակիորեն թերագնահատվում են Ռուսաստանի լրական դերը հայկական հարցում և նրա հայանպաստ քաղաքականությունն ու քայլերը: Դրա հետ միաժամանակ, ըստ երևույթին ստիպված, նա որոշ չափով մեղմացնում է կայգերական Գերմանիայի կառավարողների և առանձին գործիչների մեղսակցությունը հայերի ցեղասպանության ու տեղահանության մեջ:

Յո.Լեփսիուսը դատարանում ցույց է տվել, որ «Հակառակ Բեռլինի համաձայնագրի 61-րդ հոդվածի, որն ընդունել են վեց մեծ տերությունները, հակառակ 1878 թվականի կիպրական համաձայնագրի, որով Անգլիան հանդես էր գալիս որպես քրիստոնյաների պաշտպան ու հայկական բարենորոգումների յուրագործման երաշխավոր, հակառակ բարենորոգումների անգլո-ռուսական-ֆրանսիական ծրագրի սուլթանի կողմից ստորագրման, մեծ տերություններից ոչ մեկը մատն անգամ չչարժեց արևմտահայերին փրկելու կամ գոնե մարդասպաններին պատժելու համար: Մինչև այսօր հայերը Անգլիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի միջև դիվանագիտական խաղի մեջ նրանց նպատակների հիմնավորման միջոց են

---

1. *Թալեմաթ փաշայի դատավարության. տղագրության. գերմաներեն. և հայերեն. հրատարակություններում գրված է 1913 թվական, սակայն, իրականում հայկական. ռեֆորմների ծրագիրը ընդունվել և դրա մասին. համաձայնագիրը ստորագրվել է 1914 թ. հունվարի 26-ին, հետևաբար պետք է լինի 1914 թվականը:*

2. *Der Prozeß Talaat Pascha. Stenographischer Bericht über die Verhandlung gegen den des Mordes an Talaat Pascha angeklagten armenischen Studenten Solomon Teilirian vor dem Schwurgericht des Landgerichts III zu Berlin, Aktenzeichen: C.J. 22/21, am 2. und 3. Juni 1921. Mit einem Vorwort von Armin T. Wegner und einem Anhang. Berlin, 1921, S. 59.*

եղել: Գերմանիան, ինչպես գերմանական վավերագրերի հրապարակումը ցույց կտա, Բեռլինի կոնգրեսից ի վեր հայկական հարցում միշտ բարյացակամ և խոհեմ դիրքորոշում է ունեցել, սակայն դրա յիմաց ամբողջ աշխարհի մեջ զրպարտված է որպես մի պետություն, որը նեցուկ է եղել սուլթանի և թուրքական կառավարության բոլոր չարագործությունների համար:

Անգլիայի և Ռուսաստանի դիվանագիտական խաղն էր, որ նախ սուլթանին և ապա երիտթուրքերին համոզեց, թե հայերը Թուրքիայի կայունության ամենավտանգավոր տարրերն են: Աբդուլ Համիդը հետևյալ եզրակացությանը հանգեց. «Բուլղարիայի օգտին Եվրոպայի միջամտությամբ կորցրեցի Բուլղարիան: Այժմ նրանք (Անգլիան և Ռուսաստանը՝ Ս.Ս.) հանդես են գալիս հայերի հետ և ուզում են խլել Արևելյան Անատոլիան, որպեսզի Թուրքիան անդամահատեն»¹: Յո.Լեփսիուսի հետևությունն այսպիսին է. «Այստեղից էլ հայկական ջարդերը և հայերին հալածելու մոլեռանդությունը»²:

«Այրուհանդերձ,-նշել է Լեփսիուսը,- բարենորոգումները մնացին տերությունների քաղաքական ծրագրում: 1913 թվականին դրանք կրկին դրվեցին օրակարգում: Ռուսական և գերմանական դեսպանները բանակցություններ էին վարում: Անգլիան հետ կանգնեց: Այդ բանակցությունների հետևանքով կազմվեց բարենորոգումների մի ծրագիր, որի տակ ստորագրեց Դուռը (Թուրքիան - Ս.Ս.) և որից գոհ էին հայերը: Բարենորոգումների իրագործման նկատմամբ հսկողությունն իրենց վրա պետք է վերցնելին եվրոպական երկու գլխավոր տեսուչներ: Սակայն բանը դրան չհասավ: Երբ սկսվեց համաշխարհային առաջին պատերազմը, երկու տեսուչներն էլ վերադարձան Եվրոպա»³: Այնուհետև Յո.Լեփսիուսը պատմում է, որ երբ 1913 թվականին Կոստանդնուպոլսում էր, բանակցությունների ժամանակ երիտթուրքերը շատ զայրացած էին: Նրանք դժգոհ էին, որ հայկական բարենորոգումների հարցը դարձյալ զբաղեցնում է տերություններին և կրկնակի դառնացան, երբ Գերմանիայի ու Ռուսաստանի միջև ձեռք բերված համաձայնությամբ խնդիրը պետք է լուծվեր հայերի ցանկացած ձևով: Այդ ժամանակ երիտթուրքերի

1. *Der Prozeß Talaat Pascha. Stenographischer Bericht über die Verhandlung gegen den des Mordes an Talaat Pascha angeklagten armenischen Studenten Solomon Teilirian vor dem Schwurgericht des Landgerichts III zu Berlin, Aktenzeichen: C.J. 22/21, am 2. und 3. Juni 1921.*

Mit einem Vorwort von Armin T. Wegner und eimen Anhang. Berlin, 1921, S.59.

2. *Ibid.*, S.60.

3. *Ibid.*

կողմից արևմտահայության առջև դրվեց հետևյալ պայմանը. «Եթե դուք, հայերդ, ձեռք չեք քաշի բարենորոգումներից, ապա այնպիսի բան տեղի կունենա, որի հանդեպ Արդուլ Համիդի իրագործած հայկական ջարդերը երեխայի խաղալիք կլինեն»¹:

Յո.Լեփսիուսը նշում է, որ երիտթուրքերը և հայերը հեղափոխությունը միասին կատարեցին: Նրանց ներկայացուցիչները բարեկամացած էին և ընտրությունների ժամանակ փոխադարձաբար միմյանց օգնում էին: Պատերազմի առաջին ամիսներին նրանց միջև կարծես ամեն ինչ հաշտ ու խաղաղ էր թվում: Եվ ահա հունվարի 24-ի և 25-ի գիշերը, ի զարմանս ամբողջ Կոստանդնուպոլսի, հայ մտավորականության 235 աչքի ընկնող ներկայացուցիչներ ձերբակալվեցին և տեղահանվեցին Փոքր Ասիա: Հաջորդ օրերերին մի քանի հարյուր էլ ավելացավ և տեղահանվածների թիվը հասավ մոտ 600-ի: Այդ բոլորից միայն 15-ը կենդանի մնացին: Դա Կոստանդնուպոլսի գրեթե ամբողջ հայ մտավորականությունն էր: Խորհրդարանի հայ անդամ Վարդգեսը, որը Թալեաթի անձնական բարեկամն էր համարվում, դեռևս ազատ էր մնացել: Նա գնացել էր Թալեաթի մոտ և հարցումներ արել, թե ի՞նչ է պատահել: Թալեաթը Վարդգեսին ասել էր. «Մեր դժվարին օրերին խեղդում էիք մեր կոկոսը և հայկական բարենորոգումների հարցն առաջ մղեցիք, իսկ այժմ օգտվելով ստեղծված նպաստավոր պայմաններից, ձեր ազգն այնպես ցիր ու ցան կանենք, որ առնվազն 50 տարի բարենորոգումների գաղափարը ձեր մտքից հանեք»²: Վարդգեսը անմիջապես վրա է բերել. «տուրենն, երևում է, որ Արդուլ Համիդի գործը շարունակու՞մ եք»: Թալեաթը պատասխանել է դրականորեն: Այո, ինչպիսին երիտթուրքերի սպառալիքներն էին, այնպիսին էլ նրանց գործողություններն էին:

Կոստանդնուպոլսի ռազմական դատարանի նյութերի հիման վրա մեկ անգամ ևս պարզ է դառնում, որ տեղահանությունը որոշված էր երիտթուրքերի կոմիտեի և անձամբ Թալեաթ փաշայի կողմից: Հայերի բնաջնջումը հրամայված էր կոմիտեի գլխավոր դեմք հանդիսացող և նրա ամենաազդեցիկ գործչի՝ Թալեաթի կողմից և հասկանալի է, որ նա ոչինչ չէր ձեռնարկի այն արգելելու համար: Այդ ամենը լիովին

1. *Der Prozeß Talaat Pascha. Stenographischer Bericht über die Verhandlung gegen den des Mordes an Talaat Pascha angeklagten armenischen Studenten Solomon Teilirian vor dem Schwurgericht des Landgerichts III zu Berlin, Aktenzeichen: C.J. 22/21, am 2. und 3. Juni 1921.*

Mit einem Vorwort von Armin T. Wegner und einem Anhang. Berlin, 1921, S.60.

2. *Ibid.*

հաստատվում է գերմանական ու թուրքական փաստաթղթերով¹:

Յո.Լեփսիուսն այն հետևությունն է արել, որ մեծ տերությունների դիվանագիտական խարոյականքների հետևանքով նախ Աբդուլ Համիդը, ապա երիտթուրքերը հայերի նկատմամբ այնպիսի կասկածամիտ դարձան և այնպիսի եզրակացության եկան, որ հայերի հետ ուրիշ բան չի կարելի անել, բացի նրանց ոչնչացնելուց: Հայերի բնաջնջումը բազմազան ձևեր ընդունեց, որոնց մասին դատարանում պատմեցին ականատեսները:

Դատարանում պատասխանելով Ս.Թեիլիյանի դատապաշտպաններ Վերթհաուերի և Նիմայերի հարցերին, Յո.Լեփսիուսը մատնանշել է, որ թուրքական կառավարողները վախ ունեին, թե Հայաստանն անկախ կդառնա և դրանով ասիական Թուրքիայի գոյությունը սպառնալիքի տակ կլլվի: Նա անվիճելի փաստերով հաստատել է, որ երիտթուրքերը վաղուց ծրագրել էին ոչնչացնել այն, ինչ թուրքական չէ²:

---

1. *Ibid.*

2. *Ibid.*, S.61.

Յո.Լեփսիուսը շուրջ 30 տարի հետևողականորեն զբաղվեց հայկական հարցով, հաստատականորեն զորավիզ կանգնեց բազմաչարչար արևմտահայությանը, մինչև վերջ մնաց հայ ժողովրդի ջերմեռանդ ու անշահախնդիր պաշտպան: Նա հաստատականորեն մտել է հայ ժողովրդի պատմության մեջ որպես մի պայծառ անուն: Յո.Լեփսիուսի տասնյակ տարիների մարդասիրական, հայանպաստ, տքնաջան, անձնուրաց աշխատանքը քայքայել էր նրա առողջությունը: 1925 թվականին գտնվելով Իտալիայի Մերան քաղաքում, տեղափոխվում է հիվանդանոց, հրտեղ և 1926 թվականի փետրվարի 3-ին հավիտյան փակում է աչքերը: Նրա աճյունը հանգչում է Մերանի ավետարանական գերեզմանոցի ծառերի տակ:

Երբ 1926 թվականի փետրվարի 3-ին Յո.Լեփսիուսը մահացավ, նրա կինը՝ Ալիս Լեփսիուսը, մնաց առանց դրամական միջոցների և ծանր հիվանդացավ: Այդ ժամանակվանից արտասահմանյան տարբեր երկրների հայ գաղութներից դրամական միջոցներ էին ուղարկում Ալիս Լեփսիուսին: Յո.Լեփսիուսի այրին՝ տիկին Ալիս Լեփսիուսը մահացավ 1969 թվականի հունիսին, Բեռլինում, 97 տարեկան հասակում¹:

Յո.Լեփսիուսի ժամանակակիցները բարձր են գնահատել նրա մարդասիրական ու հայանպաստ գործունեությունը: Մահվան կսպակցությամբ բնութագրելով Յո.Լեփսիուսի կյանքն ու գործունեությունը, պրոֆեսոր, դոկտոր Ա.Վեկենսերը պատկերավոր ձևով նշել է. «Նա մեռավ, սակայն մնաց անմահ: Նա ննջում է խաղաղությամբ, իսկ նրա գործերը անմահացնում են նրան»²:

Թուրքիայում ամերիկյան դեսպան Հ.Մորգենթաուն իր հուշերում ցույց է տվել Յո.Լեփսիուսի ոչ միայն հայանպաստ գործունեությունը, այլ նաև այն թե ինչպես այդ նշանավոր մարդասերը խարազանել է Գերմանիայի ծայրահեղ թուրքամետ քաղաքականությունը, որով էլ ակնառու դարձավ կայգերական կառավարողների մեղսակցությունը հայերի ցեղասպանությանը: Բնութագրելով Յո.Լեփսիուսի հայանպաստ գործունեությունը, մեծ մարդասերի հայազգի զինակից, «Գերմանա-հայ ընկերության» ակտիվ գործիչ Ջեյմս Գրինֆիլդը գրել է. «Յո.Լեփսիուսի բուռն հետաքրքրասիրությունը Արևելքի նկատմամբ արդեն ավանդույթ էր դարձել նրա ընտանիքում: Սա մի պերճախոս

1. «Potsdamer Kirche», 8. Juni 1969.

2. Ibid., S.16.

վկա է նրա զուտ մարդասիրական էության մասին:

1896 թվականի գարնանն էր, երբ հայերի սարսափելի կոտորածից հետո, Լեփսիուսը իր քրիստոնեական ընկերների հովանավորությամբ որոշում կայացրեց և միևնույն ժամանակ ձեռնամուխ եղավ ճանապարհորդության դեպի Արևելք (Արևմտյան Հայաստան-Ս.Ս.)՝ տեղում բացահայտելու կոտորածի պատճառները և չափերը: Այդ ժամանակ ինձ բախտ վիճակվեց նրան անձնապես ճանաչելու:

Ես դեռ երիտասարդ մի ուսանող էի, երբ՝ նա ինձ հրավիրեց իրեն ուղեկցելու այդ ճանապարհորդությանը: Այդ ժանոթությունից հետագա տարիների ընթացքում ստեղծվեց անկեղծ բարեկամություն և իմ կողմից խորը համակրանք դեպի այդ բարի մարդը՝ հայերի բարեկամը:

Ճանապարհորդությունից վերադառնալով ականատեսի ցնցող տպավորության տակ Յո.Լեփսիուսը իրեն վերջնականապես նվիրեց հայերի փրկության և օգնության մեծ գործին: Նա կրակոտ խոսքերով և սրտաճմլիկ կոչերով մարդկային խիղճն էր ուզում արթնացնել և մեծ թշվառությունը կանխելու համար ուղիներ էլ որոնում:

Ոգեշնչված ազնիվ ու արդարացի գործի համար և հուզված մարդասիրական զգացմունքներից, նա իրեն յուրահատուկ համառությամբ ու հպարտությամբ, անդադար, անխոնջ և անսահման հավատարմությամբ ու անձնագոհությամբ նվիրված էր իր միակ նպատակին՝ հայերի օգնությանը¹:

Յո.Լեփսիուսի մահվան կապակցությամբ Ջեյմս Գրինֆիլդը ասել է. «Գերմանիան կորցրեց իր ազնիվ զավակներից մեկին: Հայերը սակայն իրենց միակ Լեփսիուսին, անփոխարինելի Մարդուն, որն իր մեծ գործով հուշարձան է կերտել բոլոր հայերի սրտերում, մի հուշարձան մնալուն, ինչպես գրանիտը և մարմարը: Հայ ժողովուրդը սերնդե սերունդ սիրով և երախտագիտությամբ կհիշի նրան և նրա հիշատակը կպահպանի ինչպես սրբություն»²:

Այո, այդպիսին է եղել Յո.Լեփսիուսը, այդպիսին էլ կմնա ընդմիշտ հայ ժողովրդի հիշողության մեջ:

1. *Johannes Lepsius, Zum Gedächtnis.* Potsdam, 1926, S. 6-7.

2. *Ibid.*, S. 7.

ՑԱՆԿ

«ԳԵՐՄԱՆԱ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆԻՑ»	
«ԳԵՐՄԱՆԱ-ՀԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ»	.3
ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ ԵՎ	..
ՅՈՂԱՆՆԵՍ ԼԵՓՍԻՈՒՄԸ	.10
... ..	
ՅՈՂԱՆՆԵՍ ԼԵՓՍԻՈՒՄԻ «ԳԵՐՄԱՆԻԱՆ ԵՎ	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ»	.19
ՅՈՂԱՆՆԵՍ ԼԵՓՍԻՈՒՄԸ ԵՎ	
ԲԵՌԼԻՆՅԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	.40

Սրբագրիչ՝ Ժ. Աղոնց
Էջադրումը՝ Ս. Մայիլյանի

Պատվեր 105, չափսը 60x84 116, տպաքանակը 500:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ Ս. ԷԶՄԻԱՇՆԻ ՏՊԱՐԱՆ